ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПОРТРЕТ

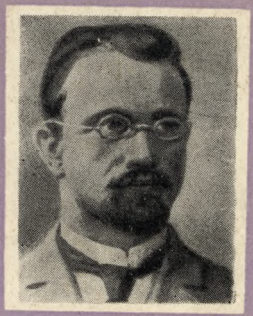

А. Кримский

Літературний портрет

Олег Бабишкін

АГАТАНГЕЛ

КРИМСЬКИЙ

Видавництво
художньої
літератури
«ДНІПРО»
Київ-1967

8У2
Б12

У нарисі розглядається життєвий і творчий шлях відомого українського письменника, видатного ученого-сходознавця Агатангела Кримського.

Автор знайомить нас з біографією Кримського, аналізує його оригінальні та перекладні поезії, прозу, наукові праці.

Цей нарис є першим грунтовним дослідженням творчої спадщини поета і вченого. Книжка призначена для викладачів літератури, студентів, масового читача.

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

7—2—3
560—67М

Вступ

Агатангел Кримський — явище незвичайне і водночас закономірне в історії української культури. Один з найбільших поліглотів свого часу, він знав кілька десятків мов (щось із шістдесят). Колись більше серйозно, ніж жартома, відповів на запитання, скільки він знає мов і які,— що йому легше сказати, які мови він не знає, ніж перерахувати ті, якими читає й говорить. Видатний історик Сходу, автор численних книг (друкованих і ще не друкованих) з історії Персії, Туреччини та інших східних країн і народів; історик східних літератур, перського театру;

знавець східних і південних мов. Етнограф і фольклорист, відомий дослідник української мови та її діалектів, автор численних праць з історії української літератури різних часів, завзятий критик, непримиренний полеміст у питаннях наукових і політичних. Видавець творів Степана Руданського й головний редактор російсько-українського словника. Поет і прозаїк, перекладач з західних і східних мов, з слов'янських також. Друг і порадник Лесі Українки, її творчий побратим, а заодно друг Івана Франка. Професор Московського університету й Лазаревського інституту східних мов. Перший неодмінний секретар Української Академії наук. Все це Агатангел Кримський. Щоб перелічити галузі наукової і літературної діяльності видатного вченого і письменника нашого часу, потрібно кілька сторінок...

Поезія й белетристика, природно, не могли забрати в Кримського всі думки і весь час. Для нього поезія була життєвою потребою, душевним спочинком або й спокутою, сповіддю.

Ген на схилі життя Агатангел Кримський зізнавався, що важкі були ті часи, коли він ступив на письменницький шлях, не все міг зробити з того, що задумував. «Можливо, за інших умов з моєї поезії,— писав він,— виросла б пишна пальмова алея, але суворі вихори життя дали мені можливість зібрати й зберегти тільки декілька гілок»[1]. Знаючи, скільки талантів погубила царська сатрап-

---

[1] «Советская Украина», 15 січня 1941 року.

щина й плеканий нею вірнопідданчий сервілізм, можемо втішатися, що Агатангел Кримський не занепав духом, коли не знайшов сприятливих умов для своєї музи. Він зробив в поезії те, що міг, і кинувся в науку, ставши серед східних слов'ян найвидатнішим сходознавцем, видатним українським ученим. Ним пишається рідний народ.

Життя поета і вченого було настільки цікаве й своєрідне, хоч і без якихось особливих пригод, що навіть побіжна обізнаність з ним допоможе нам збагнути те цінне й неперехідне, що залишилося в чудових віршах «Пальмового гілля», в жмуті його повісток і ескізів, у суперечному, просто-таки унікальному романі «Андрій Лаговський», те, з чого може скористатися сучасний читач, а що сприйняти як свідчення літературного процесу недавніх десятиріч.

В тиші кабінетів, у вирі творчих змагань

Агатангел Кримський не раз засвідчував свою любов до тиші архівних склепінь, до замилування папірусами й пергаментами, до занурення в давні сувої й фоліанти, одне слово, до життя вченого ченця, що бачить світ крізь призму філологічних пошуків. Що ж, все це певною мірою було притаманне Агатангелові Кримському, великому вченому. Без копітких досліджень, без пильного вчитування в оті фоліанти, в мереживо арабської

премудрості й старослов'янські письмена уставів і напівуставів, в мовну розмаїтість діалектів і говірок, без спокійного осмислення всього, що прочитав, почув,— не було б ученого.

Та сказати про Агатангела Кримського тільки як про кабінетного вченого означає не сказати нічого. Треба було мати в житті свою мету, треба було почувати себе громадянином свого народу, щоб мати силу роками замикатися в понурих келіях і кабінетах, щоб своєю працею, якої за Агатангела Кримського не міг ніхто зробити, звеличувати свій рідний талановитий народ.

Через те сторінки особистого життя то, на диво, сухі й одноманітні, то багаті подіями, виявами величі громадянської свідомості поета і вченого.

Агатангел Юхимович (Євтимович) Кримський народився 15 січня 1871 року в місті Володимирі-Волинському в родині гімназіального вчителя історії та географії, що походив з бахчисарайського татарського роду, який в кінці XVII ст. переселився з Криму до Литви. Очевидно, тоді й виникло прізвище Кримський...

Аг. Кримський писав у листі до Ів. Франка: «Мій батько з білоруського міщанського роду, мати — полька литовська, я, значця, ані кровинки вкраїнської не маю, тільки що вродився та виріс на Вкраїні»[1]. На другий день,

---

[1] Агатангел Кримський, Вибрані твори, К., «Дніпро», 1965, стор. 569, лист від 2(14).XI 1891 р. Далі твори Аг. Кримського цитуються за цим виданням.

продовжуючи писати лист, він уточнював свою національну приналежність і її місце в ставленні до інших народів: «...хоч я відносюся однаково до всіх народів, але патріотизм у мене зостається. Хоч я родом не вкраїнець, але я цілком поукраїнився, так що, наприклад, звуки вкраїнської пісні доводять мене аж до сльози»[1].

В автобіографії Аг. Кримський знову повертається до цього питання: «Швидко батьки мої переїхали в Київщину, та потім мені знову довелося прожити три роки на Волині, вже великим хлопчаком. Таким способом я однаково зріднився як з мовою Київщини, так і з мовою Волині. А з роду я зовсім не вкраїнець. Батько мій — білорус з роду, росіянин по вихованню; мати — полька. Вчився я у школах російських, бо других тут і немає»[2].

Батьки з Володимира-Волинського переїхали «в Київщину» — в Звенигородку. Пізніше це тихе містечко в Шевченковому краю назавжди стало рідною оселею поета і вченого. Тут, коли Агатангелові було п'ять років, його віддали в «городське училище», де він навчався до 1881 року. Потім він вступає до прогімназії в місті Острозі на Волині. «В Острозі я жив,— під доглядом своєї старенької тітки, а це була мені й на руку ковінька: тітка завідувала чималою публічною бібліотекою, в котрій я міг безборонно сидіти зрана

---

[1] Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 573.

[2] Філіал ЦДІА УРСР у Львові, ф. 3с/309, стор. 59.

до вечора. Перед тим, ще в Звенигородці, я міг читати тільки крадькома, бо батько, шануючи мої очі, попросту одбирав у мене кожну книжку, яку я ладився читати»[1].

Аг. Кримський продовжує своє навчання в Другій київській гімназії, а з 1885 року переходить навчатися до Київської колегії Галагана, що відзначалася талановитими учителями, з яких згодом вийшли відомі українські та російські вчені, та порівняно волелюбним духом, що панував там. В уже цитованій автобіографії Аг. Кримський писав, що в колегію Галагана приймалися «найкращі учні з 4-го класу гімназіального по конкурсному екзаменові. Видима річ, що через це в колегії збирається дуже живий, дуже свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвиткові: виробляється пошана до розумової праці й до науки, виробляється навіть якась жадність до знаття. Іменно такий вплив мало на мене колегіяцьке виховання»[2].

Навчання в колегії Галагана припадає на 1885—1889 роки — в житті української інтелігенції важкі і безрадісні. Умови життя в колегії для «безкоштних», «стипендіатів», тобто учнів незаможних, незабезпечених, були дуже важкі й принизливі. «Я, як і другі стипендіяти, дуже рано мусив пізнати, що я «поганого роду», «неблагородний», що в мене кров не така, як у «вищої породи» (с. т. в дворян та багатирів),— пише Аг. Крим-

[1] Філіал ЦДІА УРСР у Львові, ф. 3с/309, стор. 59—60.

[2] Там же.

ський у листі до Ів. Франка.— Не важко зрозуміти, що ми — стипендіати — зненавиділи од усієї душі той аристократизм...»[1] Так само життя формувало демократичні підвалини світогляду майбутнього вченого і початкуючого поета.

Учителями Аг. Кримського в колегії Галагана здебільшого були люди великих знань у науці (як, наприклад, Павло Житецький, в майбутньому видатний український вчений-мовознавець), але досить помірковані в своїх політичних поглядах і громадській діяльності. В листі до Павла Житецького Аг. Кримський ще наприкінці 1893 року писав: «Громадські пересвідчення й ідеали повиростали з тих гадок, які Ви мені прищепили, коли я був школярем»[2]. Мабуть, оця поміркованість у поглядах учителів, їхня непослідовність у ставленні до російського самодержавства — хитання від лібералізму до націоналізму — були причиною того, що юнаком Аг. Кримський не відзначався якимись сталими переконаннями.

У листі до Ів. Франка Аг. Кримський визнає, що він особливо боляче сприймав національні утиски і кривди. Це все виливалося у віршах, які Аг. Кримський надсилав до львівської «Правди» — часопису надто поміркованого у ставленні до радикальних ідей і водночас занадто активного в питаннях, де

---

[1] Агатангел Кримський, Вибрані твори, стор. 570, лист від 2(14).XI 1891 р.

[2] Рукописний відділ Публічної бібліотеки АН УРСР, ф. 1, № 221173, лист від 12/XI 1893 р.

національні почуття переходили в націоналістичне засліплення. Не минув цього й Аг. Кримський. Його вірші сповнені туги з приводу національного гноблення України. Національна образа знаходила вихід в ображанні інших народів, в наріканні на «москалів» тощо. Надто нетривкими були переконання юнака, і все це відбивалось на його віршах. Леся Українка, ровесниця Аг. Кримського, в той час ще особисто не знайома з ним, пильно стежила за молодими голосами в українській поезії й була невдоволена низьким рівнем віршового мистецтва, а ще більше поверховістю «національно-патріотичних» ламентацій, що друкувалися на сторінках ретроградної, «обскурантистської», за її словами, «Правди». Лесі Українці було прикро, що деякі поети посилали туди свої переклади і вірші. Вона добре розуміла, що львівська «Правда» відвертає молоді таланти з правильного шляху боротьби за соціальне й національне визволення українського народу.

Серед тих молодих поетів, які засилали свої твори до львівської «Правди», був і Аг. Кримський. Він містив там свої урапатріотичні вірші, а також писав з Ол. Кониським діалоги, що висміювали реакційних москвофілів, а заодно припускалися шовіністичних випадів проти сусідніх народів. Через те й можна зрозуміти слова Лесі Українки в листі до Михайла Драгоманова: «Мені сердечно шкода, наприклад, молоденького поета Кримського, адже з нього, може б, могли й люди вийти, а тепер... зануда сама зо-

сталась»[1]. Треба було довгих років наполегливої самоосвіти, сприйняття дружньої критики Ів. Франка й Лесі Українки, щоб Аг. Кримський зрозумів вірні шляхи в житті й політиці, щоб його патріотизм дістав належне спрямування й втілення в поезії, прозі, а найбільше — в наукових працях.

В листі від 2(14).XI 1891 р. Аг. Кримський розповідає Ів. Франкові про свої юнацькі хитання між патріотизмом і шовінізмом (шовінізмом він звав національну нетерпимість до інших, власне, націоналізм), цілком зрозумілі в умовах національного гноблення й постійних образ національної гідності, які він раз у раз відчував. Юнак пробував протестувати, боротися, не знаючи, як і з ким конкретно слід боротися. Соціальний і національний гніт самодержавства викликав природний опір. Ми пам'ятаємо відомі слова В. І. Леніна, що *«в кожному* буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення, і саме цей зміст ми безумовно підтримуємо...»[2], і розуміємо, що це був хоч і болючий, але, може, навіть неминучий етап у становленні Кримського-громадянина, вченого й поета.

На 1891 рік Аг. Кримський визначив своє національне кредо: «Я все-таки вважаю себе за націонала (не за націоналіста, але

---

[1] Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. V, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 76, лист від 3/III 1892 р. з Колодяжного.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 379.

національна), бо признаю народності»[1], тим самим заперечивши національний нігілізм.

Аг. Кримський писав, що в нього була «маса нелогічностей, неконсеквентностей, і така хитанина тяглася півтора року...»[2]. Найяскравіше ці вагання виявилися в поглядах та поведінці героїв ранніх оповідань молодого письменника. Вихованці гімназії боляче переживають і деспотизм та тугодумство викладачів, і шовіністичні образи чи прояв національного нігілізму. Вони пишуть ультрапатріотичні вірші або читають їх у народовських часописах. Письменник то співчутливо наводить ці писання, то кепкує над ними, даючи зрозуміти читачеві, що його герой, не розібравшись у складних і суперечливих питаннях, робить поспішні, а часом і непродумані висновки. Деякі вірші, що їх наводить письменник як виривки з народовського часопису, належали йому самому.

В «Напутньому слові до першого видання «Повісток та ескізів», написаному 1895 року, письменник говорить про одне з таких оповідань: «Там є декотрі такі сторінки, що на їх списано скількись симптомів поганої хвороби — шовінізму. Я ж не шовініст, я тих сторінок тепер навіть не розумію гаразд, вони мені чужі, а я їм чужий; маючи право дивитись на них очима чужого, стороннього глядача, я бачу в їх дещо цікаве,

---

[1] Агатангел Кримський, Вибрані твори, стор. 573, лист від 2(14).XI 1891 р.

[2] Там же, стор. 571.

тим-то думаю, що і для других вони можуть бути цікаві»[1].

Молодий поет і письменник підписував свої ранні твори псевдонімом А. Х в а н ь к о, взявши його з власного імені в зменшеній формі з місцевою вимовою. Коли ж настав край отим ваганням і хитанням, коли з початківця А. Хванька виробився поет і всесвітньовідомий учений Аг. Кримський, то сам собою відпав і псевдонім.

Ще замолоду провідною зорею для поета була ідея соціалізму, хоч він не завжди розумів її у всій глибині й конкретній значущості. Ще перед листом-сповіддю він писав Ів. Франкові, що *«з ідеєю* соціалізму, на мою думку, не можна не годитися, бо це є верх поступу»[2]. Розібратися в ідейній плутанині молодого поета, в політичній суті різних галицьких партій допоміг, з одного боку, Павло Тучапський,— згодом учасник І з'їзду РСДРП, а тоді учень колегії Павла Галагана,— а з другого боку (і найбільше) — Іван Франко та Михайло Павлик.

Ів. Франко надіслав чимало напутніх листів до Аг. Кримського. Вони, очевидно, й вплинули остаточно на розвиток світогляду і визначили науково-літературний шлях початківця.

Ось лист від 9 грудня 1890 року, в якому Ів. Франко застерігає Аг. Кримського від

---

[1] А. К р и м с ь к и й, Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), К., 1919, стор. 272—273.

[2] Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 1612, стор. 1, лист до Ів. Франка від 4/I 1891 р.

надмірного захоплення всіма галицькими виданнями поспіль і тими людьми, що видають «Правду» й подібні часописи: «Ви, очевидно, як я міг переконатися, чоловік *щирий*, гарячий, віруючий у те, що пише. Тим сумніше, що Ви своєю щирістю задумали піддержувати людей, котрі — *скажу Вам по совісті* — її не варті. Добре то говорити in abstracto про «народні святощі», про націоналізм і таке інше, але завсігди треба дивитися, хто, як і в якій цілі орудує тими святощами»[1]. І далі: «Щиро поважаю Ваш письменський талант. І для того кличу до Вас: залишіть на якийсь час політику, поки не розчовпаєте того, що твориться поза кулісами, на котрих намальовані всякі «народні святощі»...»[2] Так, Ів. Франко воював з Аг. Кримським за нього ж самого проти націоналістичних ретроградів з львівської «Правди».

Ів. Франко виграв цей бій завдяки тій щирості й прямоті, з якою він писав Аг. Кримському про львівських буржуазних спекулянтів «народними святощами», патріотизмом тощо.

Аг. Кримський відвернувся від «Правди», ставши дописувати до «Народу», а потім і до Франкового «Життя і слова». Наука Ів. Франка та М. Павлика пішла на добре. Спочатку не приймаючи програмових виступів М. Драгоманова, полемізуючи з ним, Аг. Кримський поступово все більше підпадає під їхній вплив. Його зворушує людяність М. Драгоманова,

---

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 415—416.

[2] Там же, стор. 416—417.

його уміння побачити й вибачити минущі захоплення юнака і схвально сприйняти те, що вказувало на глибинний талант Аг. Кримського. М. Драгоманов умів пробачати. Це значною мірою вплинуло на еволюцію поглядів Аг. Кримського, переконало його в правдивості того шляху, яким вирішили йти послідовники М. Драгоманова. За словами Аг. Кримського, М. Драгоманов для нього завжди був «незабутнім вчителем».

Смерть М. Драгоманова в далекій Софії схвилювала молодого поета і вченого, спонукала його остаточно переглянути свої симпатії й уподобання. В листі до М. Павлика він вилив свої почування і глибоку переконаність у тому, що М. Драгоманов багато зробив для боротьби за соціальну і національну волю українського народу. Звертаючись до пам'яті М. Драгоманова, він писав:

«Твій безсмертний дух витатиме над нами і додаватиме нам сили на працю коло твоїх ідеалів! Твій безсмертний дух літатиме коло нас, сиротят, янголом-хранителем, і наші далекі потомки так само поклоняться тобі, великому прадідові України!»[1]

Лист Аг. Кримського до М. Павлика поклав початок і дружбі нашого поета і вченого з Лесею Українкою. 7 листопада 1895 року вона надсилає з Києва свій лист до Аг. Кримського, до якого звертається з словами: «Шановний добродію, або краще, незнайомий

---

[1] Акад. Аг. Кримський, Розвідки, статті та замітки I—XXУП, у Києві, з друкарні Української Академії наук, 1928, стор. 365.

дорогий товаришу!» В цьому листі Леся Українка пише:

«Мені хотілось висловити Вам, як глибоко пройняв нас (мене і мою дядину Драгоманову) той щирий, повний глибокої туги, лист, що Ви писали Павликові, довідавшись про смерть мого дядька. Справді, багато було тоді листів співчуття, щирих, хороших листів, але такого, як Ваш, не було, се, власне, наче рідний син писав про втрату коханого батька»[1].

Міцніють патріотичні переконання Аг. Кримського, мужніє його світогляд, утверджуються естетичні критерії творчості.

Рано Аг. Кримський зацікавлюється східними мовами, робить перші спроби перекладів східних і південних поетів українською мовою. Ів. Франко заохочує цю ініціативу молодого поета, не відкидаючи його спроб оригінальної творчості в поезії й прозі. «Смію радити Вам: пишіть вірші, новели, перекладайте Гафіза, Сааді і кого хочете,— сим Ви здобудете собі ім'я і пошану в літературі»[2].

1888 року Аг. Кримський вступив до Лазаревського інституту східних мов у Москві, де вивчав арабську, перську, турецьку та інші мови Сходу. Незвичайні здібності поліглота й феноменальна пам'ять дозволили Аг. Кримському блискуче закінчити інститут

---

[1] Акад. Аг. Кримський, Розвідки, статті та замітки I—XXУП, у Києві, з друкарні Української Академії наук, 1928, стор. 366.

[2] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 417.

1892 року і залишитися при ньому для складання магістерського екзамену. Та молодий вчений не вважав свою освіту закінченою. Підупадає здоров'я. 1892 року він перехворів на холеру й підірвав свої сили. Незважаючи на це, Аг. Кримський вирішує здобути ще історико-філологічну освіту в університеті. «Я скінчив східний факультет, скінчив по першому розряду («кандидатом»), та й пішов ще на один факультет історико-філологічний» [1],— 1894 року писав він до Ів. Франка.

Добрі знання класичних і західних мов, набуті ще вдома та в колегії Павла Галагана, давали Аг. Кримському непоганий заробіток. Він не цурається репетиторства, перекладає з різних мов, одне слово, стає на власні ноги. Після закінчення Лазаревського інституту заняття в університеті не забирали багато часу і Аг. Кримський віддається красному письменству. Він пише вірші, статті, оповідання, багато перекладає. А водночас вивчає праці таких учених, як В. Міллер, Ф. Корф, Д. Фортунатов та ін. Після закінчення Московського університету його залишають готуватися до професорського звання з філології. Та він повертається в Лазаревський інститут, щоб стати професором-сходознавцем. Магістр цього інституту Аг. Кримський на два роки вирушає в наукове відрядження до Сірії й Лівану, що перебували тоді під гнітом отоманської Туреччини. Він

---

[1] Агатангел Кримський, Вибрані твори, стор. 584, лист від 13/II 1894 р.

оселяється в Бейруті, в родині простого араба, пише листи й нариси про життя й побут ліванців та сірійців, про свої враження від Сходу. Цими враженнями ділиться в пресі. Вони стають вдячним грунтом, на якому розквітає його поезія й «Бейрутські оповідання».

Перебування Аг. Кримського в Бейруті було нелегким. Так, в листі до Ол. Кониського від 3 лютого (за ст. ст.) 1897 року він пише: «Стає мені важко жити в Бейруті. Це город християнський, здебільшого православний, і, отож відколи Росія виступила проти Греччини, мене всі вітають лайками, а двічі кидали камінням і гукали: «Оце москобі! бийте його! бийте!» Можна би вдатися за поміччю до мусульманської поліції, та якось соромно кликати мусульман проти християн. Тим-то терплю. В усякім разі, Бейрута не покину і зостануся тут ще 18 місяців»[1].

Аг. Кримський будь-що вирішив стати вченим-сходознавцем, а для цього треба було досконало вивчити народну мову, її звучання, перейнятися життям арабів і турків, понишпорити по старовинних сховищах рукописних книг та сувоїв. Одне слово, потрібна була напружена щоденна копітка праця. Перебування в Сірії та Лівані збагатило поета і вченого, якого по приїзді до Москви бачимо спочатку приват-доцентом, а з осені 1900 року — професором арабської філології та історії Сходу Лазаревського інституту.

---

[1] Агатангел Кримський, Вибрані твори, стор. 606.

Напружена наукова праця поєднувалася з громадською діяльністю і літературною творчістю. Ще в час студентства Аг. Кримський вступає в таємний студентський гурток, в якому були переважно українці. На Кримського звернула свою пильну увагу царська поліція, і відтоді учений перебував під негласним наглядом поліції як політично небезпечна особа. Та Аг. Кримський і не крився з своїми симпатіями. Він виступає з працями з української філології, друкує статті на наукові й політичні теми, перекладає східних і західних поетів, відвідує земляцькі віча.

Він щиро шкодує, що для всієї України сталась кривда від того, що Ів. Франко не буде на кафедрі української літератури в Львові, а 1896 року й сам перестає домагатися цієї посади для себе, знаючи, з одного боку, що Кониський і Барвінський поставлять такі умови, за яких неможливо буде працювати, а з другого — воліючи прислужитися рідній культурі на тій ділянці, де його ніхто не може заступити,— в царині сходознавства. Аж до осені 1918 року він працює в Лазаревському інституті. З 1898 по 1918 рік він створив основні свої наукові праці.

Діяльність Аг. Кримського була всебічною. Учений докладає багато зусиль для заохочення спільної праці вчених-українців та росіян. В Москві він популяризує українську літературу й діяльність вчених-українців, пише низку статей до «Енциклопедичного словника» Брокгауза і Єфрона тощо. Пока-

зово, що, коли Аг. Кримський заохотив московського заможного молодого вченого Костянтина Андрійовича Фрейтага допомогти Ів. Франкові грошима для видання журналу «Житє і слово», він порадив Ів. Франкові такий текст подяки «великорусу К. Фрейтагу», в якому, між іншим, читаємо: «Только посредством взаимной терпимости и взаимной помощи обе нации, малорусская и великорусская, могут успешно двигаться по пути науки и прогресса»[1].

Він виступає проти обмеженості й монополії в науці, вимагає повної віддачі справі, біля якої працюєш: «Що там з тої науки, коли в ній нема *научного живого вогню!*» [2]

Переживаючи напади різних хвороб, що угніздилися в ньому, особисті розчарування і захоплення в людях, Аг. Кримський разом з тим все більше віддаляється від белетристики, навіть пише Ів. Франкові: «Коли б Ви зладили сувору, нелицемірну рецензію на мої «Повістки» та вияснили, чого мені бракує для белетристичної праці, то мене б більше вже не кортіло складати всякі повістки, і я б з спокійною душею присвятив би себе тільки самій науці»[3]. Ще після цього листа Аг. Кримський напише цілий роман «Андрій Лаговський» і низку «Бейрутських опові-

---

[1] Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 1613, стор. 34, лист від 19/II 1895 р.

[2] Там же, стор. 260, лист до Ів. Франка від 18/XII 1895 р.

[3] Агатангел Кримський, Вибрані твори, стор. 599, лист від 21/VIII 1896 р.

дань», щоб потім чи не назавжди закинути белетристику і цілком віддатися науці, особливо філології, яка стала його улюбленою справою. «Дивне діло тая філологія! — ще 1895 року писав він до Ів. Франка.— Ніколи ніяка наука не могла заволодіти *цілою* моєю *істотою* так сильно, як вона: вона, філологія тая, має якусь таку силу, що може поглинути геть усю натуру людини і не покинути місця нічому іншому»[1].

Такий науковий екстаз Аг. Кримського трохи лякав Ів. Франка, він боявся за долю молодого вченого, і ще раніше радив йому, і застерігав: «Я боюсь, що, пішовши слідом за Житецьким, Ви влізете в яку-небудь спеціальну нору філологічну, як той щедрінський ковбель, і то в пору, коли українське діло потребує не мудрих ковблів, але сміливих і рухливих щук та кленів, котрі б усюди плавали, усюди виявляли життя і будили других до життя... Я не маю нічого проти того, щоб Ви з часом зробилися спеціалістом — чи філологом, чи чим хочете,— та все-таки мені здається, що спеціаліст уже не *цілий чоловік,* се вже машина, приспособлена до одної тільки роботи. Значить, не обрізуйте себе завчасно! Жийте повним духовним життям, доки живеться, давайте волю своїм поривам, доки вони у Вас молоді, сильні та здорові, доки рвуть Вас на загальне, добре діло. Прийде час, життя поб'є і поморозить Вас — виспеціалізує так, що й нераді

---

[1] Агатангел Кримський, Вибрані твори, стор. 592, лист від 3/X 1895 р.

будете, то тоді лізьте в філологію по слідах Житецького чи хоч би й Михальчука!»[1]

Очевидно, Ів. Франка тоді стурбував лист свого колеги, в якому той писав: «Мені здається, що мені треба присвятитися виключно науці, бо белетриста з мене не може вийти»[2].

Багато в чому Аг. Кримський пішов услід за Франковими порадами, але на все життя обрав собі найулюбленішу працю, що тільки підкреслила його всебічний літературний і науковий хист,— працю філолога. У ній він досяг успіхів світової ваги. Аг. Кримський любив працювати, в праці бачив єдину розраду. «Одна відрада — праця: вона заповнює життя, дає насолоду»[3],— писав він до батька.

Ніколи не цураючись політики, завжди будучи прихильником прогресу й демократії, палким поборником рівноправності й дружби між народами, зокрема між російським і українським, він бачив своє патріотичне покликання насамперед у науці. Віддаючи належне Ів. Франкові, його політичній діяльності, Аг. Кримський якось про те писав, «що Фр[анко] не придбає собі на полі політичнім тієї слави, яку придбав на полі письменськім»[4], маючи на увазі складність політичної боротьби в Галичині.

---

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 495.

[2] Агатангел Кримський, Вибрані твори, стор. 581, лист від 26/IX 1893 р.

[3] Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 80, № 31, лист від 20/II 1903 р. з Москви.

[4] Там же, ф. 59, № 1378, лист О. Маковея від 12/X 1896 р. із Звенигородки.

1896 року на одному з вечорів Літературно-артистичного товариства в Києві Аг. Кримський знайомиться з родиною Косачів і зокрема з Лесею Українкою. Відтоді їх зв'язувала щира дружба, що почалася з листування з приводу смерті М. Драгоманова. Якось Аг. Кримський говорив одному своєму знайомому, що він на все життя залишився неодруженим через нещасливу любов. «В молодих літах,— зізнавався Аг. Кримський,— пристрасно закохався я в українську дівчину, багатообдаровану, високоталановиту українську письменницю; то була дівчина несказанної краси; вродливішої від неї я ніколи не зустрічав; але ж любов мою зневажено нею було».

З спогадів Л. Старицької-Черняхівської, з усних свідчень самого Аг. Кримського знаємо, що цією дівчиною була Леся Українка. Відомо, що вона завжди зберігала до Аг. Кримського щиру дружбу, вважала його своїм побратимом, порадником у питаннях давньої історії, філології тощо. Вони розуміли одне одного, наукові інтереси їх були споріднені, а погляди близькі. Леся Українка була вірним і чесним порадником Аг. Кримського в питаннях літературних. Її листи до Аг. Кримського часто являють собою розгорнуті вдумливі рецензії або наукові відкриття в царині історії, християнства тощо. Леся Українка користувалася з порад Аг. Кримського і свою драматичну поему «В катакомбах» присвятила «своєму побратимові» — Аг. Кримському.

Аг. Кримському не щастило в особистому житті. Леся Українка делікатно відхилила його інтимні звірення; інша дівчина, в яку

закохався поет і якій присвятив багато поезій з «Пальмового гілля», також не стала його дружиною, цього разу, здається, з поетової вини. Так запальний юнак на все життя залишився самотником, анахоретом...

Добрі дружні стосунки Аг. Кримський підтримував з Миколою Лисенком, Любов'ю Яновською і багатьма іншими визначними діячами української культури. Він був своєю людиною в товаристві таких світочів російської культури, як М. Горький, К. Станіславський, В. Немирович-Данченко, й залишив їхні свідчення високої поваги до українського народу та його культури. У важкі дні царського самодержавства Аг. Кримський об'єднував діячів двох братніх культур на захист українського слова, українського театру й літератури. Працюючи до Лютневої революції 1917 року в Москві, Аг. Кримський був ніби аванпостом української культури в центрі Росії. Своєю діяльністю Аг. Кримський багато допоміг і російському читачеві обізнатися як з українською культурою, так і з історією та поезією східних народів завдяки своїм науковим працям та перекладам російською мовою з літератур народів Сходу.

Він не любив цензури, а вона йому допікала часто — і царська, і цісарська. Коли Аг. Кримський друкував власним коштом (на гроші, зароблені репетиторством) у Коломиї збірку своїх повісток, прокураторія сконфіскувала його оповідання «В обіймах старшого брата». Багато неприємностей він мав також з перекладом поеми Г. Гейне «Віцлі-Пуцлі», на яку накинулася духовна цензура.

Царат заборонив святкування 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. Тоді Аг. Кримський організовує в Москві, де він працював, низку Шевченківських вечорів, на яких поряд з українськими вченими, студентами були присутні росіяни, діячі російської культури. Він бере також активну участь у створенні першої енциклопедичної книги про український народ — «Украинский народ в его прошлом и настоящем», що вийшла друком у двох томах протягом 1914—1916 років.

Велика Жовтнева соціалістична революція застає Аг. Кримського в Москві професором Лазаревського інституту східних мов. Про його прогресивні погляди свідчить один факт, зафіксований у автобіографії і відомий також з історії Жовтневих подій у Москві. Письменник згадував: «Коли в Москві настала Жовтнева революція 1917 року, я був секретарем професорської ради Лазаревського інституту. У той час вчені вищої школи Москви, починаючи з університету, постановили бойкотувати нову, радянську владу. Я, навпаки, щиро її привітав і в перший же день, коли пушки успокоїлись, скликавши засідання професорської ради інституту, схилив своїх колег послати якнайшвидше депутацію до представників радянської влади. Таким чином, з усіх вузів Москви Лазаревський інститут був першим, який не загаявся заявити про свою відданість радянському перевороту. Головою привітальної делегації був я...»[1]

---

[1] Рукописний відділ Публічної бібліотеки АН УРСР, ф. 1, № 23526.

Коли внаслідок Великої Жовтневої соціалістичної революції Україна здобула соціальну й національну волю, Аг. Кримський переїздить з Москви до Києва будувати нову українську соціалістичну культуру. Восени 1918 року Аг. Кримський уже в Києві. Він очолює кафедру східної історії в університеті, віддається будівництву Української Академії наук. 27 листопада 1918 року В. Вернадського обрано на президента академії, а Аг. Кримського на її секретаря. На цьому посту він був десять років.

Час громадянської війни був важким для вченого. Його звільняли з університету й з академії денікінські білогвардійці, розстрілювали пілсудчицькі польські вояки за те, що він відмовлявся сказати, де містилася підпільна більшовицька організація. А він залишався нездоланним і вірним рідній радянській владі, рідній культурі. Радянська влада була його «найвищою святинею», як про це він писав В. Затонському.

Йому довелося провадити, зовні, може, непомітну, але наполегливу боротьбу з націоналістичними тенденціями М. Грушевського. «Відколи приїхав Грушевський, академія всенька дихає інтригами, які попросту отруюють повітря»[1],— писав він до академіка Дм. Багалія. В цьому ж листі він розповідав: «До того ж доводиться увесь час стерегтися, щоб він не привів академію до якоїсь компрометації політичної. Особливо треба нашо-

[1] Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 37, № 208, лист до Дмитра Івановича Багалія від 28/XI 1924 р. з Києва.

рошувати вуха, коли Грушевський силкується проводити когось у дійсні члени або в члени-кореспонденти: тут беруть гору не тільки інтереси його парафії, ба й усякі політичні ремінісценції часів Центральної ради або еміграції...»

В двадцяті роки Аг. Кримський наполегливо працює в кількох галузях науки й літератури. Він видає свої праці з української і східної філології, з історії східних країн, їхньої культури, працює над новими капітальними дослідженнями («Історія хозар» тощо). Бачимо його на чолі редакційної колегії «Російсько-українського словника», що його видавала УАН, в складі укладачів історичного словника української мови. Радянська влада розкрила перед українським вченим безмежні можливості праці для слави народу, і він радо користувався цими можливостями. Щоправда, і його не минув холодний повів культу особи. Десь з 1930 до 1939 року ім'я Аг. Кримського не згадується ні в періодичній, ні в науковій пресі. Видатного вченого якось відтерли. Він працював в університеті, відвідував кафедру, а більше сидів удома, схилившись над робочим столом, і працював, працював...

1939 року Аг. Кримський виступає у визволеному Львові перед студентами й вченими, зустрічає там старих знайомих, з якими він пізнався ще за часів Франка. Вчений виступає з спогадами про Лесю Українку, Ів. Франка, О. Кобилянську. Зачарована аудиторія актового залу Київського університету ловила кожне слово Аг. Кримського,

коли він говорив про свої зустрічі з корифеями української літератури.

1940 року уряд Радянської України надає Аг. Кримському звання заслуженого діяча науки. Союзний уряд нагороджує вченого орденом Трудового Червоного Прапора. На схилі літ визначний вчений дістає нове визнання, зазнає заслуженої шани від уряду, партії, народу.

Велика Вітчизняна війна застає Аг. Кримського старим і немічним. Його доля складається трагічно. В завірюсі війни його вивозять у глиб країни. 25 січня 1942 року він помирає в Казахстані, де й похований у братській могилі. Залишилися його праці, поезії, оповідання; залишилася незмінна вдячність багатьох східних народів українському вченому за вивчення і розробку їхньої історії й літератури, мови й мистецтва, залишилася вдячність українського народу за життя, що пройшло ніби непомітним, але в суті своїй було звитягою.

Залишився у пам'яті дідусь з розумними глибокими очима, з мудрістю, якою світилася вся його трохи зігнута постать, з особливою ходою людини, що ніби припадає на праву ногу. Блискучий співрозмовник, він не наголошував слова; мова його лилася спокійно, чарувала розмаїтістю фактів, що могутньою лавою видобувалися з надр незрівнянної пам'яті. Останні роки працював над історією хозарів, думав записати свої спогади. Не встиг. Але те, що встиг написати, надрукувати, назавжди залишилося набутком рідного народу.

Пальмове гілля поета

Ранні поезії Аг. Кримського — це переважно ламентації з приводу національної кривди, сприйнятої поверхово і обмежено. «Що сльози там, де навіть крові мало»,— говорила його ровесниця Леся Українка. Не помагали сльози, не помагали й прокльони та закляття початкуючого поета.

А. Хванько пробував свої сили в перекладацькому мистецтві. Перекладав з Нікітіна, Кольцова, Некрасова, а також арабських моалаків, що зазнали гострої критики з боку Ів. Франка. Ні ранні оригінальні поезії, ні ранні переклади Аг. Кримського не мають якоїсь значної літературної цінності, згадати їх варто лише в зв'язку з дальшим швидким зростанням поета.

Поетичний доробок всього життя Аг. Кримського-поета — це три частини його «Пальмового гілля». Перша з них була підсумком десятирічних поетичних і життєвих пошуків Аг. Кримського. Друга частина увібрала поетичне натхнення славетного вченого-сходознавця в часи його праці над відомими книгами про Персію й Туреччину першого десятиріччя XX століття. В третій частині «Пальмового гілля», що складається переважно з перекладів, зібрано докупи не тільки поезії 1917—1918 років, а й невміщені в перші частини переклади з 1890—1900 років.

Поза збіркою залишилися ранні поезії й переклади з числа тих, які сам поет вважав

не вартими передруку, деякі розсипані в періодичній пресі вірші та переклади.

Три пальмові галузки, три коштовні гілки нашої поезії, яка тільки з Аг. Кримським та почасти з Ів. Франком звернулася до народів Близького Сходу й опанувала тему їхнього життя, їхньої літератури, скажімо більше, зробила ці теми близькими й зрозумілими українському читачеві, звичайними для української літератури.

Збірці «Пальмове гілля» передує «Заспів» і три передмови. Відразу порадимо читачеві не дуже довірятись авторським поясненням поета. Вони заплутають більше, ніж самі поезії. Чого тільки ви там не вичитаєте: і обстоювання платонічного кохання перед «нечестивим», і запевнення, що плотська любов убиває все краще в людині, призводить «до песимістичного світогляду і огиди до всіх людей». Не вірмо цьому, адже вірші поета кажуть про інше. Коли б ми йняли віри цим запевненням, то з чистою душею відклали б томик поезій Агатангела Кримського та й взялися б читати щось цікавіше, без таких застережливо-вбивчих напутніх слів.

Та серед рядків «Заспіву» й авторських передмов ми не могли пройти повз те, що поезія — супутниця людини, теплий і животворний промінь сонця; очищає від бруду все, що потрапляє під місячний промінь поезії.Навіть недосвідчений читач відчує в рядках «Заспіву» щиру любов до природи й схильність поета повіряти їй радощі і свій смуток.

Наш читач з приємністю прочитає поетове

запевнення, що від декадентщини поет завжди одвертався, і ще більше здивується, зіставивши це твердження з іншим, ніби борцеві нічого читати в цій збірці віршів. Він зрозуміє, що перед ним поет цікавий, своєрідний і, однак, суперечливо-складний. А коли вчитається в передмову, яку 1919 року написав радянський академік, перший неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук Агатангел Кримський, то збагне, що поетові, може, й соромно було не стільки за поезії (яких, скажімо заздалегідь, йому нічого соромитись), а за ті рядки з попередніх передмов... А втім, треба бути таким чесним з своїми читачами, як наш поет, щоб нічого не випустити, нічого не втаїти. Мовляв, я не маю чого приховувати — такий був, такий є. І ми побачимо в постаті нашого поета і вченого одного з перших будівників української радянської науки, великого патріота, що приніс свої неозоро багатющі знання визволеному до життя українському народові, який, за його ж словами, «кує свою волю й долю».

...І ось запахло екзотикою кардамону, нарду й шафрану, око милують екзотичні касії й цинамони, не кажучи вже про біблійно-неземні досі кедри з далекої Ліван-гори, що стали рідними нашій вербі. Поет розповів нам про почуття арабки, розквітле кохання якої зігріває негоду, топить сніг на Лівані, про смуток дівчини, що прогляділа очі, дожидаючи милого. І нічого екзотичного у тому почутті нема, хоч у нас на полі виють не шакали, а вовки, та й кедри — дерева рідкісні.

Але так само виглядає й українська дівчина, і так само вогонь кохання зогріває її серце...

Скали... Кедри... Скоро й вечір.
Я смутна стою.
В'ється стежка... Ох!.. чи йтиме ж
Той, кого люблю?
Тінь в долинах... Верхогір'я
Наче золоте...
Гасне сонце... тоне в морі...
Любий! де ж ти?! Де?!
Впала ніч... Шакали виють...
Вітер... Мов зима!
Я всі очі прогляділа,—
Милого нема!

А щоб не було помилки, що це там, за морем,— підпис: «Село Шуейр на Лівані, в Сірії»...

Та нашому поетові сумно й самітно на чужині без друзів. Без них розкішний південь стає тюрмою, і ніщо не може втішити поета — ні пахощі ліванських квітів, ні екзотичні дерева. Він порівнює себе з двома краплями в бурхливім морі, а єдиний промінь надії, що зазирає в підземелля хатини, згаснувши, робить її ще бруднішою та непрозорішою. Серед буяння ліванської природи, океану тропічних квітів, серед лаврів і цитринів він побачив коло пальми простий житній колосок, який шепоче: «Гей, земляче! Ми чужі для цього раю, що ж сюди нас принесло?»

Так земляків на чужині віддавна привертала любов до рідного краю то запахом євшан-зілля, то цвітом синьої волошки, то житнім колосом. М. Вороний перегукується з М. Богдановичем з його слуцькими поясами,

а М. Богданович — з Аг. Кримським. Чи не краще свідчення того, що ніякі модерні впливи й віяння, ніякі заклики до вселюдської туги не могли заглушити в наших поетах любові до рідного народу, до своєї вітчизни — ні в українців, ні в білорусів...

Це перегукування бачимо і в наступних віршах, коли герой ліричної поезії Аг. Кримського пішов шукати розради до моря і знайшов її в барвистих камінцях узмор'я. Нехитра забава, але вона втішає під плескіт моря, яке голубить і пестить, настроює людину, робить її лагіднішою й ласкавішою, розганяє смуток, умиротворює. І від Аг. Кримського підуть до моря з своїм смутком і печаллю й О. Олесь, і сучасний Дмитро Павличко...

А потім несподіваний поворот. Повз здитинілого закоханого, що в морському плескоті та барвистих камінцях шукає розради і втіхи, проходить «у латаній, дертій свитині» негр. Подивився на пустощі по-панському вбраного чужинця та й промовив ніби до самого себе:

Щасливі на світі отії ифранжі:
Ні праці, ні лиха!

(Ифранжами сірійське населення зве французів, європейців взагалі).

Одної фрази вистачило для того, щоб зник мрійливий настрій, а наш закоханий герой опинився на нужденній землі з її турботами й соціальними суперечностями. Та, очевидно, він настільки був у полоні свого неподіленого кохання, що реальне зіткнення з соціаль-

ною несправедливістю викликало у нього лише безсилий жаль. Мовляв, «жалько всіх бездольних... Та й на себе жаль...». Навіть у критичній фразі бідного негра насамперед бачить ствердження своєї бездольності, помноженої на бездольність багатьох людей.

Він і любить, і боїться зізнатися укоханій. Навіть клянеться, що вона ніколи не почує від нього слів освідчення в коханні, інакше, мовляв, завалиться весь світ. Його неподілені, сповнені муки почуття переростають у всесвітню скорботу, у Weltschmerz.

Нашому героєві доводиться тяжко переживати крах своїх почуттів. Від того він мучиться ще більше. Мучиться так, що навіть пальмове листя застогнало: усохнем, мов з печалі, тільки нашого серця не вражай. На твір вплинула східна поезія з її любов'ю до пишних образів і перебільшених метафор.

Він чує пісню гірника, потім дівочу пісню. Вони теж тужать від кохання, кожен хоче мати кохання своїм. Там все просто і дозволено. Йому тяжко бути разом і тяжко в розлуці, і бажає її він, і давно не має. Дівчині хочеться дізнатися від людей, чи не проходив її милий, якого вона пізнає серед тисячі лиць, бо він — єдиний у світі. Його постать — як у кедра, обличчя — снігове, щоки — як гранати, очі — чорної маслини. Порівняння все місцеві, екзотичні, а разом з тим такі природні і звичайні у пісні дівчини-арабки.

Можливо, наш герой і заздрить їхній любові, а сам тужить від неподіленого почуття, не хоче жити в нудьзі і думає про те, щоб

«навік заснути». Вияв його почуттів бачить у пісні подорожнього, перекладеної з німецького поета-мандрівника Рюккерта. Чим далі, то поет все більше знаходитиме вияв своїх почуттів і настроїв у віршах поетів Сходу й Заходу. Тут і ліричний та водночас іронічний, глумливий Г. Гейне з вірним коханням озрійця [1], і Е. Ростан з його віршем про Далеку Царівну, яку любить без надії. Згадаймо, що й Леся Українка в одному з листів порівнювала себе з Далекою Царівною, бо останні роки майже не жила на Україні.

Мимохіть до поета все частіше навертається думка, що він не здолає свого почуття, а водночас і те, що ніколи не жити йому з коханою вкупі. І в Бейруті, що лелієтьcя вдалині, і на горах Лівану він може помітити красу східних барв і різку зміну холоду й тепла, відчути запах тубероз чи орхідей, та вабитиме його бліденька квіточка синенького рясту, що пробилася крізь сніг. У цій квіточці він побачить прообраз свого кохання:

Така моя любов: горить собі тихенько
І не палаючи пропалює всю грудь.

Таким було кохання його незвичайного, непересічного героя — вченого молодика, що потрапив у арабський світ і відчув неподіленість почуттів, якими горів і яких соромився, над якими був не владний. Не так, як

---

[1] Станіслав Людкевич поклав на музику Гейневого «Озрійця» в перекладі Аг. Кримського — «Кождим вечором царівна» (1903).

у людей, мовляв,— усе складніше, усе болючіше.

Вже в цих віршах вимальовується образ людини того часу, що його прийнято в літературі називати fin de siécle, тобто «кінець століття». Про знервованих і, по суті, безплідних героїв цього часу писала Леся Українка в своїй драмі «Блакитна троянда». Її герої також мучилися над тим, чи можуть вони любитися, як усі, і гинули від цих умовностей, від нерішучості, від того, що міркували над своїм коханням, а не кохали. Явище у якійсь мірі характерне для частини інтелігенції кінця століття не тільки в почуттях, а і в громадських діях, як відгомін доби безгеройства.

Біда цих людей подвійна. Про одну з них писав Ів. Франко в рецензії на перше видання «Пальмового гілля»: «Маємо тут перед собою образ чоловіка м'якої, мрійної вдачі, ідеаліста, що попався в окруження холодних, практичних людей, які на таку людину, що не підходить під їх аршин, мають тільки одну назву — «психопат» [1].

Другою бідою було їхнє безсилля боротися з цими людцями, нездатність обстоювати своє «я», а відтак і стверджувати норму свого життя і почування.

Ів. Франко злегка іронізує над героєм Аг. Кримського, але віддає належне щирості, чистоті й красі його почуттів. Та й як же було Ів. Франкові пройти повз ці неподілені

---

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, К., Держлітвидав України, 1955, стор. 295.

почуття героя поезій Аг. Кримського, коли він сам нещодавно оповів світові про «Зів'яле листя» своїх найщиріших почувань!

Щоправда, Франків герой назавжди попрощався з світом, а герой його літературного і наукового побратима ще довго мучитиметься і кохатиме без відповіді, без взаємності. Не дошукуватимемося тут Франкових впливів, добре пам'ятаючи, що обидва письменники — діти одної епохи, та проте не пройдемо повз те, що «Пальмове гілля», принаймні в своїй першій частині, лежить у руслі тих почувань і літературних ремінісценцій, що й «Зів'яле листя». Зрештою про це говорять і близькі заголовки... Тож коли Ів. Франко писав про «чоловіка м'якої, мрійної вдачі» в колі практичних людей, він мав на увазі й свого ліричного героя, і його бунт проти цієї практичності в житті, у побуті, в почуттях, у літературі, яку практичні теоретики і практики силкувалися перетворити в служницю практицизму. Так було, наприклад, з повістями і романами О. Кониського, і проти цього Леся Українка повстала і героями своєї «Блакитної троянди», і схвильованими листами. Світові практичних Крицьких вона протиставила блакитну троянду почуттів Груїча й Гощинської. Доля героїв Ів. Франка, Аг. Кримського і Лесі Українки подібна, бо всі вони не мали снаги вирватися з того світу, в якому жили, не мали сили перемогти його, як вони це зробили пізніше.

«Нечестивому коханню» протиставлено «Кохання по-людському». Фактично це про-

довження циклу, подальша історія зітхальника, що, зазнавши поразки в своїх найкращих і найчистіших помислах, поволі одужує від затяжної сердечної недуги й починає кохати, «як усі».

Спочатку йде «Воскресіння з мертвих» — визначення, безперечно, образне. Тут і краєвиди Кавказу, і згадки про сірійські краєвиди, про красу відтворення яких Ів. Франко проникливо сказав: «Сірійські та кавказькі краєвиди не лише мальовані українським словом, але бачені українським оком, тим степовим оком, привиклим до широких, ясних контурів та різко окреслених обрисів» [1].

Тут і анакреонтівська безтурботність, відтворена у віршах самого Анакреонта в перекладі українською мовою. Тут і вірші про нові захоплення жіночою красою — грайливі і граціозні вірші на східний лад. Зоїне ім'я викликає аналогію з відомим віршем Байрона, де це ім'я має свій дослівний сенс — саме життя. А до того ж поет знає, що йому небавом їхати до Малої Азії, проїздити повз Грецію. Так нанизуються вірші й почуття, так розповідається про «святе кохання», в якому запевнення в платонічності почуттів чергуються з втіхами любові. Та вже нема тої глибини почування, нема тієї сердечної муки, яка переймала нашого героя в час неподіленого кохання. Хай це, людське, кохання додає йому снаги, хай він втішається, що його любов знайшла відгук і ро-

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, К., Держлітвидав України, 1955, стор. 294.

зуміння у Зої, все ж те попереднє було й щирішим, і всеохоплюючим, і чистішим незалежно від того, чи воно залишилося б у мрії, чи завершилося б життям у парі. Бо то було справді почування, яке підносить і звеличує людину.

Наступає пересичення, а відтак і сумніви в тривалості кохання. Вони переростають у думки про тлін і прах усього земного. Тут стають у пригоді арабські поети — від співців земних утіх Хайяма чи Омара Мервського до Абуль-Аля, що проповідував минущість і суєтність усього земного, в тому числі й краси, кохання, пристрастей. Наш поет затужить за дитячими днями й «непорочним духом, гріхом не ступленим» і буде дитиною свого віку.

Тоді раптом починає промовляти сумління громадянина, що позабув своє суспільне становище й національну неволю рідної країни, порівняння *власного* горя з народним бідуванням. А за цим приходять нові сумніви й нові жалощі, докір самому собі — суб'єктивному й егоїстичному, що шукає чуттів «тонко-естетичних» у той час, коли «міліони стогнуть з голоду, з неправди».

Знадобився старий вірш, надрукований ще 1891 року в «Зорі» з присвятою її редакторові Василеві Лукичу, «Весняна розмова». Тоді поет так само протиставляв жіночі обійми мужицьким зітханням і говорив, що його, поетова, любка — *рідна країна*.

В час, коли писалося більшість віршів з циклу «Кохання по-людському», Аг. Кримський переборов свої народницькі ілюзії

й правдянський «патріотизм», відчувши своє покликання в поглибленій щоденній науковій праці, якою звеличить Україну. На Шевченкове свято він присягнув у вірності рідній країні, якої ніколи не забуде ні вдома, ні на чужині:

Нене-голубко! До тебе я лину:
Тут я чужий-чужениця.
Аще забуду тя, Єрусалиме,
Будь ми забвенна десниця!
Хай до гортані язик мій прилипне,
Скоро тебе позабуду
І в чужині одіб'юся од служби
Нашому рідному люду!
Батьку Тарасе! Ти чуй присягання:
Ми, українськії діти,
Матір і бідного меншого брата
Будем повіки любити.
Будем боротись, їх визволяти
З пазурів сина Едома:
Каже надія: «Діждемся напевне
Вільного рідного дома».

Він уже тоді вірив, що знедолений народ доможеться собі *«вільного* рідного дому», і в цьому бачив свою життєву місію. Вірив і працював для рідного народу.

Працював і в часи тяжкої недуги, що налягла на неокріплий організм і викликала до життя «Передсмертні мелодії». Такі поезії є, мабуть, у кожного поета. Поезії, написані в години тяжких переживань, у години невідступної хвороби, в хвилини, коли горе і гніт відчуваються особливо гостро, до нестерпного боляче. Це про Аг. Кримського писав Максим Рильський: «Людина, отже, й поет, має право так само на радість, як і на сум... Чому, власне, поет в умовах цар-

ської Росії мав бути бадьорим веселуном? Чому поет і вчений дожовтневої доби не міг відчути тієї отруйної самоти, про яку не раз говорив до свого читача автор «Пальмового гілля»?

...Грунт був не дуже підходящий для веселощів, і печальні мелодії в поезії тогочасного Кримського ішли не тільки з джерела печалі народної...»[1]

Відкриваються «Передсмертні поезії» віршем, сповненим невимовного чару від розкріпачення природи після зимового сну. Епіграфом Аг. Кримський взяв рядки з вірша Ів. Франка «Дивувалась зима», щоб розвинути тему його твору в чудовій поезії:

Дивувала зима, дивувалася:
Де ж то сила її подівалася?
Ще не втишились вітри студенії,
А луки розквітають зеленії!
Дивувала й земля, дивувалася,
Звідки сили такої набралася:
Вільно дихає грудьми розкритими,
І поля одягаються квітами.

У такому вигляді цей вірш пішов у букварі й читанки, таким знали його й любили школярі й дорослі.

У циклі «Передсмертні мелодії» вірш має ще одну строфу, що й дає право на цей заголовок:

Тільки я ні на що не дивуюся,
Бо для мене зима не минулася:
Я вдихаю не радість весняную,
А холодную смерть невблаганную.

---

[1] «Комуніст», 15 січня 1941 року.

Такої сили набуває контраст між пробудженням до снаги і життя у природі і недужим, приреченим на вмирання молодиком, що прагне життя, весни. Невідповідність між людським прагненням і суворою дійсністю набирає не тільки конкретного змісту, а й асоціюється з політичним становищем країни (звичайно, якщо в вірші шукати підтекст!). Та берімо його, як він є, відчуємо те замилування весняним дивом, ще сильнішим від розуміння того, що хворість не дає тобі зужити всієї сили й краси природи напровесні. Такі були й інші вірші цього циклу — мужні й правдиві, говорили вони про трагедію життєрадісної людини перед обличчям невблаганної хвороби.

Як інтерлюдія до «Передсмертних мелодій» є цикл «З Єрусалимських околиць»: ота «екзотика», що для нашого поета стала живою дійсністю, рідною і близькою, сповненою ніжного чару тонких і щирих почуттів арабів і арабок, вірою в життя, що не вмирає разом з окремою людиною, а вічна в житті народу.

Працював наполегливо, може, в цьому бачив єдину розраду. Станиця Кавказька і Звенигородка були свідками, коли недужий поет писав власні вірші й перекладав десятки поезій Г. Гейне, а з ними і його поему «Віцлі-Пуцлі», за яку мав нагінку від цензури за її «безбожний» зміст [1]. Іронічна, сповнена

[1] Семен Шаховський у вступній статті «Поезія — супутниця життя» до «Вибраних творів» Агатангела Кримського наводить цитату з львівського «Богословского вестника» (т. III, стор. 84—85), в якій

внутрішнього вогню й тонкого розуму поезія Г. Гейне найбільше пасувала нашому поетові, як і його становище тяжко недужого, прикутого до ліжка. «Остатньою піснею» смертельно хворого й закінчив Аг. Кримський першу частину свого «Пальмового гілля».

І ось ген пізніше (друга частина «Пальмового гілля» складалася з поезій 1903—1908 років і вийшла друком 1908 року) ми зустрілися знову з ліричним героєм Аг. Кримського. Може, і тим самим, а може, й іншим. Поет розповів нам історійку про кохання, яке знову закінчилося розлукою, хоча обоє жадали одне одного. Цього разу на пере-

---

клерикали ганять поета за спеціально дібрані ним переклади з арабських поетів і з Г. Гейне, якими він, мовляв, проповідує «богохульство». Особливо дістається Аг. Кримському за «Віцлі-Пуцлі»: «...чи станем дивуватись, що в «Віцлі-Пуцлі», переводі з Гейного, насміхаєсь на стор. 135 з найсвятішої тайни євхаристії; чи будем здвигати раменами, коли священик у нього дає молодій панночці таку раду:

«Не треба кохатися так,
Щоб шкода була для здоровля».
На те йому панночка: «Як?»
(*108*)

Аж надто видна також сатира на священиків в історії мексіканських євреїв у «Віцлі-Пуцлі», наприклад, в словах:

Бо і піп — то теж людина,
А людина хоче їсти,
І живитись, як боги,
Самим нюханням — не може».

(С. Шаховський, Поезія — супутниця науки. В кн.: Агатангел Кримський, Вибрані твори, К., «Дніпро», 1965, стор. 25—26).

шкоді стала нібито різниця в національності. Він познайомився на курорті, закохався, потайки звав її своєю «голубою весною», обожнював, доки тітка якось не запитала, коли ж вони стануть під вінець, бо ж дівчина вмирає за ним. Так він дізнається про її взаємне кохання. Це щастя, але він йому не радий.

Згинула вся поетичність,
Скоро я вчув — «під вінець».

Можливо, не вартою уваги була б ця курортна зустріч, щоправда, щира й поетична, але досить-таки звичайна, якби не подальші муки закоханого, який виправдовує зникнення поетичності свого кохання тим, що він не може одружитися з чужинкою.

Своє боягузтво перед одруженням герой прикриває «ідейними» мотивами, а фактично націоналістичними забобонами. Поетів персонаж сам розуміє, що докази його нерішучості мізерні й жалюгідні, сам він роздвоюється. Любить і боїться любити — в цьому суть його «ідейних» виправдань. Його гризе сумління, він нещадно картає самого себе й націоналізм — ширму, за якою ховає свою полохливість. Він розуміє, що його докази безглузді, егоїстичні:

Не смій брехати: «Себе я офірую!»
Кажи простіш: «Я свій спокій рятую».

Йде розвінчання націоналізму як ідеї, наскрізь фальшивої, до якої вдаються полохливі й егоїстичні людці.

Так власний егоїзм, маскований під «високі» ідеї національної сім'ї, стає на заваді

їхньому коханню, яке не хоче зважати ні на полохливість, ні на безглузді вигадки...

Поїхала з курорту дівчина, не почувши від старіючого між книжками молодика очікуваного слова. Є в цьому циклі («Сам своє щастя розбив») чудесний вірш, що зветься «45—46» з підзаголовком «Остатня зустріч». Завтра він має виїздити, а власне, тікати від своєї укоханої, а сьогодні вони йдуть у театр, мають поруч місця 45—46:

От на сцені конає Трав'ята,
Весь заплескав театр, аж гуде.
Люди, люди! На сцені ж не драма!
Справжня драма — в *партері* іде!
«Сорок п'ять — сорок шість» у партері —
Там трагед'я така, що аж страх!
Лиш з біноклем її не побачиш,
Бо трагедія — в наших серцях.

Так і не діждалася дівчина того слова, хоч обидва квитки були в парі, нерозрізані. А йому залишилося тільки тужити за гарною дівчиною та міркувати про те, що значить національність у житті людини — проблема, безперечно, серйозна, але не виправдання власного егоїзму, що поставив його над коханням, завдав нашому героєві тривалих серйозних мук і спричинився до того, що він дійсно «сам своє щастя розбив». Цим циклом Аг. Кримський і відкривав другу частину свого «Пальмового гілля», одверто глузуючи з того невдахи, який наступного ранку сам не впізнав себе в дзеркалі:

Га! на мене із дзеркала глянув
Незнайомий, старенький дідусь!
Ну, а досі я, навіть і вчора,
Бачив парубка!.. Богом божусь!..

Аж гукнув я: «Та де ж він подівся
Учорашній отой молодик?!»
І здається, що й дзеркало нишком
Висміває мій жалісний крик.
Ще й глузує: зустрінешся з *нею* —
То й для *неї* ти будеш чужий.
Вже не скаже: «Здоров був, молодче!»
Скаже: «Хто ви, дідусеньку мій?»

Ліричний герой «Пальмового гілля» дуже близький до Андрія Лаговського — героя однойменного роману Аг. Кримського. Того роману, що має грунтовний розгляд і критику в одному з листів Лесі Українки до нашого поета.

«Господи, та що він мучить самого себе?!» — думала я про Вас, бо чулося мені, що Вас мусило страшно боліти, як Ви ті сторінки писали... Ви хотіли, певне, осягти тим правди — так? — хоч би й ціною муки своєї й читачевої, але Ви правди не осягли, бо перевершили її» [1]. Ці рядки з листа Лесі Українки — з приводу «Андрія Лаговського» — і цілком стосуються саме роману. Та в окремих випадках їх можна застосовувати і до віршів Аг. Кримського, особливо тоді, коли він будь-що прагне повести свого героя манівцями легкодухості й нерішучості. Перефразувавши ще одну з фраз у цьому листі, можна сказати, що тільки аскетам трапляються такі випадки, які бували з ліричним героєм поета. Леся Українка радила письменникові не давати собі мороки з питаннями — чи можна палати «нечестивим кохан-

[1] Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. V, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 508, лист від 3/XI 1905 р.

ням», чи обмежуватися зітханнями і милими розмовоньками. Вона визнавала звичайне людське почуття і людські взаємини, звичайно, нормальні. Тоді неварто було й задумуватися над тим, що мучило героїв віршів і роману Аг. Кримського.

У своїх передмовах до збірки «Пальмове гілля», в підзаголовках до циклів поет раз у раз підкреслює, що його вірші не автобіографічні. Леся Українка дуже влучно і точно розкрила зв'язок між автобіографічними моментами і ліричним героєм Аг. Кримського: «Не раз виходить так: Ви берете чуже життя і чужі Вам факти і типи, а підкладаєте під їх свою психологію і деякі незначні околишні деталі, характеристичні для Вас, а більш ні для кого... Ви становите своїх героїв у такі ситуації, в яких Ви самі не то що не були (се ще б не біда!), а *ніколи й не могли б бути* (се моє щире переконання), і все ж таки намагаєтесь, щоб вони (герої ваші) думали й почували по-Вашому, а не посвоєму» [1]. Звідси й нелогічність вчинків ліричного героя (чи ліричних героїв) його віршів, і невдоволеність власним життям, здебільшого несхожим на життя навколишніх людей. Тоді з'являються вірші-роздуми над долею поета, в якого тканина думок чудова, а «життя — зовсім сіреньке і буденна обстанова». Звідси й запізнілі медитації на ту ж тему — «рабське почування — кохання!» Звідти й повернення до

[1] Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. V, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 517—518, лист до Аг. Кримського від 27/I 1906 р.

теми, що його герой вчинив страшний злочин — посмів полюбити! Аскетичні мотиви час від часу проходять його власними віршами, у віршах милих йому серцеві арабських і турецьких, перських чи таджицьких поетів. Віршів-перекладів стає все більше і більше. Остання половина другої частини «Пальмового гілля» складається переважно з отих підібраних під настрій віршів східних поетів.

Вряди-годи промайне мотив людської самоти, розвіяної єднанням з природою, яка кличе: «Не самітній ти, чудний чоловіче!» Нашого поета ваблять вільні медитації на теми з Єфрема Сіріна, він пише натуралістичні «видива», хоч добре пам'ятає лист своєї побратимки Лесі Українки з переконливим доказом, що всякий натуралізм йому чужий і що такі місця народжуються під його пером через силу, що поет сам опирається їм.

Поступово оригінальний поет поступається перед перекладачем, а потім і взагалі відходить у тінь перед ученим. В третій частині свого «Пальмового гілля» він вмістить лише один оригінальний цикл віршів «В Трапезунді», навіяний поїздкою до монастирів Надчорномор'я, пограбованих у часи імперіалістичної війни. Туди російський уряд надіслав професора Аг. Кримського упорядковувати архіви з православних монастирів і турецьких мечетей.

Аг. Кримський порпався в церковнослов'янських і мусульманських рукописах і стародруках, розшукував там цінні документи

від часів Візантії аж до наших днів, а для поезії знаходив час тільки після важкої щоденної праці. Він писав про вандалізм царського офіцерства, іронічно вплітав у свої вірші слова про «шустовский коньяк», пляшки з якого знаходив у розкиданих гробницях і серед манускриптів. Він не приховував своєї відрази ні до братовбивчої імперіалістичної війни, ні до негідної поведінки царського офіцерства — підпори самодержавства, що в дні його праці над архівами вже вірою і правдою служила буржуазному Тимчасовому урядові Керенського.

Серед розкиданих архівів Аг. Кримського зустріла радісна звістка, що Тимчасовий уряд змушений був визнати незалежність України. Національне свято полонить його думки, і на першій порі він не задумується над тим, що це лише формальне визнання, що справжнє визволення прийде ген пізніше і він сам радо привітає радянську владу, яка дала його народові волю й національне визволення. Через те й не всі рядки цього циклу сьогодні нас задовольнять. Та в кращих ми почуємо голос великого вченого-громадянина, який згадує, що на цих далеких скелях бували грузини й вірмени, греки й запорозькі козаки. Він уявляє собі переможний похід Сагайдачного, що будь-якою ціною визволить єдиновірних бранців з турецької неволі. Радість національна не заглушує, а, навпаки, підносить в ньому любов до волелюбних народів, і приємно читати, «як пишалось візантійство, як боролося грузинство за права свої людські».

Перед поетом і вченим проходять століття й тисячоліття, народи і монархії, людська праця й людський смуток, вічне і минуще, а він сидить, зігнувшись, і розбирає в поросі свідчення людської думки і людського забобоння... І в радісний день згадуються йому кличі давніх еллінів: «Вільная дорога вільним кораблям!» Хай і його рідній Україні судиться вільная дорога, одкрите море й новітнє щастя...

На верхогір'ї, засіяному хрестами, він читає написи і бачить все могилки рідних земляків — Мірошниченка, Безпалька, Тимченка... Віддавши смуток тим, що в імперіалістичній бойні полягли в далекій землі, там, де колись поневірялися їхні предки — запорозькі козаки, він вертається думками до живого: «Щастя тим, хто має жити». Це був його життєвий девіз, ним він і закінчив останній оригінальний вірш свого «Пальмового гілля» улітку 1917 року з вірою:

І тобі, Вкраїно, вільная дорога
Зараз заблищала до життя нового.
Ти одкритим морем сміло попливеш!
Ти новітнім щастям гордо заживеш!

З цими думками невдовзі він цілком віддався справі будівництва української культури в радянській Українській Академії наук.

Майже тридцятирічна розрада Аг. Кримського в поезії не була якоюсь примхою великого вченого. В поезії він відчував органічну потребу. Вона була для нього подругою, якій міг повірити найпотаємніші думки і сумніви, з якою міг ділитися тим, чим не поділишся в широкому околі.

В його поезії було все: і юнацьке наслідування, і молодечі крайнощі в розумінні шляхів до правди, і неземна чесність перед собою й людьми. Його герой міг легковажити, вагатися і відступати від власного щастя, міг пасувати перед коханням, вигадувати якісь громадські причини свого відступництва і втікати безвісти. Він міг насміхатися над собою, і тоді розум картав те, в чому не насмілювалося серце. Міг бути вдумливим, міг стверджувати життя, а часом глянути на нього з відстані осмислених століть, щоб сказати — все тлін і суєта, щоб тут же прийти до висновку: живому — жити!

Такою була поезія Аг. Кримського, цілком суголосна з добою, в якій жив поет, а разом з тим поезія неповторна. І не тільки тим, що герой поезії Аг. Кримського здебільшого поставав на тлі сірійських чи ліванських пейзажів, а тою особливою нещадною правдивістю, яка декого відстрашувала, декого потішала, а між тим була ясною і зрозумілою. Його герой був син свого часу, який конденсував у собі болі й вагання хворобливої доби, доводив до краю суперечності особи в буржуазному суспільстві, до того ж особи непересічної, небуденної, яка відчувала, мислила і сприймала все гостріше, тонше, отже, в згоді з часом і хворобливіше. Це був жмуток болю української інтелігенції, яка до загальної знервованості тих, хто шукав і не завжди знаходив своє місце в добі імперіалізму й пролетарських революцій, особливо боляче переживала національне поневолення свого могутнього волелюбного і нещасливого

народу. Героя поезій Аг. Кримського не треба виправдувати чи жаліти, а тільки розуміти.

Мабуть, саме тому, що в полум'ї імперіалістичної війни, а потім у революційній бурі Великого Жовтня зримо постав новий герой, навіть той, що вийшов з інтелігентного середовища і знайшов своє місце в суспільстві, переживши вагання і сумніви, болі і самозаперечення, Аг. Кримський кинув писати про свого героя. Життя знайшло йому значно кращий вихід і місце в житті. Але для того, щоб нове покоління розуміло, якими болючими були шляхи навіть кращої частини інтелігенції до правди, він вважав необхідним в перші роки радянської влади передрукувати всі свої поезії без будь-яких змін і сказати: «...треба одно з двох зробити: або зовсім не дозволяти до друку, або не міняти нічогісінько... Єже писах — писах! Іди в світ, моє писання, без усяких змін!»

Поезії Аг. Кримського була близькою гейнівська ущипливість, той іронічний струмінь, який проникнув навіть у найтрагедійніші рядки. В цьому була й художня специфіка його поезії, і — що важливіше — непереборна сила здорового оптимізму, навіть альтруїзму, яка не покидала поета в найрозслабленіші хвилини і наказувала навіть «світове горе» сприймати через призму іронії, не кажучи вже про своє власне, особисте. І тут поетові в пригоді ставали його улюблені східні творці газелів і рубайї, і кепкуючий Гейне. Тож не дивина, що оригінальні вірші чергувалися з перекладами — вони були в одному ключі.

Коли далеке стає близьким, а чуже — рідним

Агатангел Кримський звернув пильну увагу української літератури на Близький Схід. До нього лише Іван Франко — автор філософських поем, а перед ним Пантелеймон Куліш — співець Магомета й Хадиджі — вряди-годи зверталися до східних мотивів, використовуючи легенди й філософські притчі мусульманського та буддійського світу. З Аг. Кримським Близький Схід для нашої літератури став справді близьким. Вже в своїх поезіях, які він назвав з краплинкою іронії «екзотичними», Аг. Кримський писав мальовничі пейзажі Лівану, говорив про почуття араба й арабки. Країни піщаних пустель і палючого сонця, квітучих оаз і гірських кедрів, доти більше знані з біблійних оповідань, поставали зримо й відчутно.

Аг. Кримський перекладав, а часом переспівував турецькі пісні, і нам ставала зрозумілою душа молодої туркені та її коханого, як і почуття молодої сірійки, що виглядає милого.

До перекладів і переспівів з східних мов Аг. Кримський вдався дуже рано, фактично тоді, коли почав перекладати і з російських поетів та писати свої перші вірші. Тож зрозуміло, що ранні переклади ще часто хибують на брак краси рідної мови. Так, переспіви з турецьких пісень, які хоч якоюсь мірою й відповідають діалектичним зворотам

в оригіналі, проте досить-таки далекі від вимог не тільки сучасної, а й тогочасної літературної української мови. Та це була справа поправна. Аг. Кримський наполегливо шукав кращого українського відповідника оригіналові і в ранніх перекладах з російської мови (хоча б з О. Кольцова), виробляв точний і легкий стиль своїх перекладів.

Дбаючи про цілковиту точність і відповідність перекладу оригіналові, Аг. Кримський в той же час зважає й на те, що окремі образи з східних поезій українців будуть незрозумілі або й викликатимуть протилежні емоції. Так, у циклі «Між дітьми природи», що є, за свідченням перекладача, переробкою з османських народних пісень, вміщено дев'ятий вірш з заголовком «Любисток». До нього Аг. Кримський додає примітку: «По-турецьки сказано не «любисток», тільки «часник». Бо часник зветься в турецькій мові «сарымсак», а воно скидається на дієслівну форму «сарылсак» («коли б нам обнятися», од дієслова с а р ы л м а к). Та я зважився замінити непоетичного для нас турецького часника на наш любий український любисток». І тоді перші рядки вірша в перекладача прозвучали так:

На городах та й любисток
Зелениться...
Ох, коли б нам кріпко, кріпко,
кріпко обіймиться!

Особливо багато приміток у перекладача там, де він, як учений, з давніх фоліантів конструює текст, найвідповідніший першотворові, або сперечається з ученими з приводу

тлумачення того чи іншого тексту. Тоді навіть здається, що на перше місце виступає вчений, а поет лише допомагає йому. Михайло Рудницький пригадує свою розмову з Аг. Кримським 1940 року під час наукової сесії Львівського університету. Тоді зайшла мова про те, що Аг. Кримський останнім часом відійшов від літератури й перекладання. Ішлося про те, що вчений заступив поета. Аг. Кримський не заперечував: «Мій аналітичний інтелект на тисячі куснів розбивав кожний поетичний задум. Лірики у віршах або у прозі я більше не хотів, а скласти якусь суцільну композицію із спостережень над зовнішнім світом не вдавалось... А може, моя хвороблива цікавість до східних мов та історії східних народів поглинула моє, особисте життя...» [1] Аг. Кримський говорив, що поетична форма за цей час пішла вперед, що йому треба було б переучуватися у віршуванні. «Навіть переклади з давньої арабської та перської поезії слід робити по-новому, щоб екзотичні квіти лірики зберегли свої барви та запах» [2].

Ів. Франко свого часу заохотив Аг. Кримського продовжувати знайомство українського читача з східними поезіями. В дев'яностих і дев'ятисотих роках Аг. Кримський переклав стільки поетів, що це дало йому змогу укласти, по суті, антологію поезії Близького Сходу. Зразки цих перекладів були вже в першій

---

[1] Михайло Рудницький, Письменники зблизька, Львів, Книжково-журнальне видавництво, 1959, стор. 122.

[2] Там же.

частині його «Пальмового гілля», де віршами арабських або перських класиків поет часом виливав власні почуття, для потреби вводячи інколи в перекладаний вірш чи особливо відповідний його настроєві епітет, чи цілу фразу, суголосну його думкам. Цих перекладів і переспівів було багато в другій частині «Пальмового гілля», а в третій вони вже домінували, склавши цікаву й завершену антологію, що відзначалася науковою точністю, відповідністю першотвору і значним поетичним талантом перекладача.

Ів. Франко заохотив Аг. Кримського до перекладу вибраних місць з «Шах-наме» Фірдоусі — поеми, великої обсягом і особливо людяної змістом, хоч зветься вона «іранською книгою царів». Ще 1890 року Ів. Франко писав до Аг. Кримського, заодно й говорячи про реальну можливість видання такого перекладу: «В поемі Фірдоусі велика сила такого чисто людського елемента, котрий ніколи не устаріє. Антологія найкращих уступів із його Шах-наме, от так на том в 15—20 листів друку, була б дуже гарним здобутком для нашої переводної літератури...» [1]

Аг. Кримський пристав на пропозицію Ів. Франка і переклав великі уривки з «Шах-наме», а Ів. Франко видав їх окремою книжкою. Щоправда, пізніше в рецензії на його «Пальмове гілля» він скрушно зізнавався, що «менше вдатною мусимо назвати його пробу переспіву великої перської епопеї Фірдоусі

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 411, лист від 29/XI 1890 р.

«Шах-наме»; ся проба, цінна, безперечно, з філологічного і літературно-історичного боку, не має ані зерна поетичності; блискучі вірші Фірдоусі читаються в перекладі д. Кримського як холоднісінька, на рівні шматки порубана проза» [1]. Очевидно, що філологічні пошуки вченого, намагання встановити щонайвідповідніший оригіналові текст взяли гору над поетичними міркуваннями... І саме переклад «Шах-наме» мав на оці М. Рудницький, коли говорив про цвіль засушеного хліба в перекладах Аг. Кримського. Він зокрема писав: «Шах-наме», що мала на собі цвіль віків, повинна би мати бодай гладкість старого оксамиту. Поема, за яку автор мав дістати по золотій монеті від кожного рядка, заслуговує бодай на крицевий звук. Поет, що стає перекладачем, не завсіди хоче підсилити засохле джерело свого натхнення, пригадати собі чужими словами власні зворушення, для яких не найшов досить оригінальної форми; нерідко він оживляє завмерлі поетичні форми свіжою кров'ю власного серця. Цієї крові бракувало Кримському» [2].

Можливо, цей присуд занадто категоричний щодо всіх перекладів Аг. Кримського, але, мабуть, таки слушний щодо «Шах-наме».

Слід сказати, що Ів. Франко часто розходився з Аг. Кримським в оцінці східних поетів. Їхні уподобання часом збігалися,

---

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., Держлітвидав України, 1956, т. 17, стор. 294.

[2] Михайло Рудницький, Від Мирного до Хвильового, Львів, 1936, стор. 187.

а інколи й розходилися. Ів. Франко звичайно виявляв тонкий смак і добре розуміння поетичного доробку східних поетів, він хотів з багатосотрічної давнини вибирати щось таке, що було б суголосним з його настроями кінця XIX століття, і тоді писав до Аг. Кримського: «... все-таки я жалкую, що Ви вибрали сього мізерного Сааді; не знаю, чому ті перські лірики та моралісти á la Гафіз, Сааді і др. мені такі противні, похожі на римського Горація і на наших тупих буржуа, у котрих брак страсті і моральна імпотенція вважається верхом премудрості. Покиньте к бісу тих мудреців, а візьміться до поетів, котрі насправжки вміють любити і ненавидіти, дуріти і боротися, плакати і сміятися» [1].

Що ж, поділяючи Франкові уподобання до поезії, його темперамент в оцінці тих або інших класиків, мусимо визнати, що до деяких поетів він підходив надто суб'єктивно. А основний напрям його поради був цілком прийнятний Аг. Кримському. Він сам ще задовго до цього зізнавався своєму братові: «А взагалі мені більше до вподоби Гафіз тоді, коли він гримить проти ханжів, ніж тоді, коли співає про кохання» [2].

В антології з східних поетів у Аг. Кримського кінець кінцем знайшлося місце і тим поетам, які метали громи проти ханжів і свя-

---

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 511, лист від 22/III 1894 р.

[2] Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 80, № 11, лист Аг. Кримського від 8/IV 1891 р.

тенників, як і тим, що боролися і насміхалися над аскетами, проповідуючи задоволення прагнень у коханні, вині та гучних бенкетах. Помістив він і вірші про тлін і суєту, про минущість життя. Тож маємо різнобарвну розмаїту картину, в якій не губиться жоден колір.

Так, на зіткненні XIX і XX століть українською мовою заговорив Сааді й Хафіз, Хайям і Абуль-Аля, Мігрі-хатуна й Дакікі, Джамі й Фірдоусі. Заговорили араби, перси, турки. Їхня мова, їхні думки і почуття, здавалось би, такі далекі й чужі, стали близькими й рідними. Поет подарував рідному народові те, що ріднить його з народами незнаними, а в минулому навіть ворожими, знайшов те добре й животворне, що єднає, а не роз'єднує. В цих перекладах відтворено поетичну душу народів, виявлену у віршах їхніх найкращих поетів. Відтворено з науковою точністю і неабияким поетичним талантом. І хоч відтоді минуло понад піввіку, ці переклади й сьогодні промовляють до нас живим словом і вірною душею героїв віршів, і сьогодні з нами.

До «Пальмового гілля» не увійшли переклади з східних поетів—сучасників Аг. Кримського. Деякі з цих перекладів він подав у своїх оповіданнях, вкладаючи вірші в уста персонажів твору або використовуючи як епіграф до оповідання. Так, наприклад, до оповідання «Жид-погонич» Аг. Кримський бере епіграфом вірш турецького поета Халіда Зія у власному перекладі. Вірш зветься «Робітницька доля»:

Встань — і швидше на чужу роботу!
Та працюй весь день, життю не рад.
А для чого?.. Може, вибідуєш к ночі
Хліба шмат!

Мерзни, мокни, спи де попадеться...
Навіть спавши — з холоду тремти.
А для чого?.. Щоб спокійно спали другі,
А не ти!

Вік плазуй в землі чи під землею,
Мов не людський, а гадючий плід.
А для чого?.. Щоб не з голоду померти,
А з сухіт.

Наведений зразок свідчить про те, що серед тогочасної східної поезії Аг. Кримський насамперед відбирав ті твори, які несли в собі бойовий заряд класової непримиренності, говорили про тяжке життя робітника за капіталізму. Тут був перегук з рідною йому слов'янською дійсністю, і вірш турецького поета ніби перекликався з власними думками письменника, коли він писав про поневіряння бідного єврея-погонича.

Не цурався Аг. Кримський і західних поетів. Найближчим його настроєві — поета і вченого — був мудро-скептичний і водночас життєрадісний Г. Гейне, якого він на німецький лад називав Гайне. Український поет перекладав його вірші, і хоч ці переклади не завжди відтворюють грайливість гейнівського гумору, а проте це були переклади вартісні. Г. Гейне ще в дожовтневий час на Україні перекладали Леся Українка, Ів. Франко та багато інших поетів. Переклади Аг. Кримського з Г. Гейне можна цілком поставити в один ряд з перекладами названих українських поетів.

Аг. Кримському також був близький Бай-

рон і Гете, не цурався він і Шлегеля та Рюккерта. Адже вони теж цікавилися Сходом, тож були його колегами.

Серед поетів, до яких звертався Аг. Кримський, були й грецькі лірики Анакреонт та Сапфо.

Мимохіть пригадується довгий лист Лесі Українки до брата Михайла. Юна поетеса складала список тих письменників і їхніх творів, які необхідно перекласти українською мовою і за які повинна взятися поетична молодь, що заснувала літературний гурток «Плеяда». Було це на початку 90-х років. Багато творів з того списку пішло між українських читачів. Там були переклади Самійленка з Мольєра і Беранже, Стешенків переклад Овідієвих «Метаморфоз», Тимченків переклад «Калевали», переклади Лесі Українки й М. Славинського з Гейне... Додаймо до того списку переклади Кримського з західних і грецьких поетів, а насамперед з поетів Близького Сходу (про які тоді ще й не думала поетеса), над якими вже починав працювати молодий поет і майбутній вчений... То був неоціненний вклад в українську культуру, збагачення української літератури, утвердження її місця серед тих літератур, які щедро віддають свої набутки світові і вдячно сприймають рідною мовою світові скарби.

Аг. Кримський був насамперед тим, хто збирав і віддавав українському і російському (в нього є багато перекладів з східних поетів, виконаних російською мовою,— з Хафіза тощо) народові здобутки різних народів і літератур. Щоправда, і його власні поезії пішли між

люди й народи. Аг. Кримського перекладав відомий білоруський поет Максим Богданович, були переклади його поезій і в інших літературах.

Оригінальна й перекладна поезія в творчому доробку Аг. Кримського становить нерозривне ціле. Героєм його поезій була людина з душею сильною і слабкою, відкритою людям, непотайною. Він виводив на світ її слабину і застерігав від того, щоб піддаватися тій слабині. Нещадно аналізував стан своєї душі й нерішучість свого героя, радячи бути сміливим, виживатися повним життям і не йти за кволістю створеного ним ліричного образу. Одне слово, був поетом, що розкриває тайники людської душі. Він був потрібним не стільки людям знервованим і розмагніченим, скільки борцям, які були людьми, мали хвилини слабкості й сумнівів, боролися і змагали до кращого, а в поезії нашого сходознавця часто черпали важливий і необхідний життєвий досвід.

Роль Аг. Кримського в історії українського перекладацького мистецтва неоціненна хоча б тому, що завдяки його перекладам до українського читача прийшов цілий світ арабської, турецької й персидської поезії, до того ж не в переспівах, а в науково вивірених, точних і водночас поетичних рядках. Він дав читачам простору антологію східної поезії, в якій твори західних поетів доповнювали наше розуміння Сходу. І хай деякі переклади позбавлені живого вогню їхніх авторів, та в цілому це прекрасний скарб, що зблизив українців з народами Близького Сходу.

Повістки, ескізи, романи, оповідання

Готуючи 1895 року збірку оповідань до друку під загальним заголовком «Із повісток і ескізів», Агатангел Кримський написав «Напутнє слово до першого видання...», в якому викладав свої міркування про власні оповідання, метод написання, час їхньої появи з-під пера тощо. Оповідання, до речі, всі датовані: «написано не тепер, а буде тому вже год із п'ятеро-четверо» [1]. Отже, писав їх дев'ятнадцятирічний юнак, то перебуваючи на канікулах у Звенигородці, то розповідаючи про свої подорожні враження від повернення до Москви.

Звертає увагу в передмові одне місце: «Хто читатиме уважно, той помітить, що трохи чи не між усіма розкиданими тут речами є якийсь зв'язок: одно оповідання вдирається в другеє або продовжує собою другеє, скрізь трапляються одні і ті самі типи і т. ін. Пояснюється воно тим, що всі оці повістки та оповідання — то собі часточки з *одного* довжезного побутового роману, який я був начеркав улітку 1890 року, а викінчив на протязі 1891-го...»[2] Далі дізнаємося, що автору той роман видався недоладним, він у періодичній пресі друкував з нього лише окремі уривки,

---

[1] А. Кримський, Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), К., 1919, стор. 271.

[2] Там же.

а вирушаючи в наукове відрядження до Сірії, попалив усі ті частини роману, які вважав слабкими, а «зоставив лиш декілька ескізів, котрі здавалися трохи путнішими, та й не хтілося їх палити»[1]. Забігаючи наперед, можна сказати, що, безперечно, стрункого роману юнак ще не міг створити. Надруковані його повістки та ескізи засвідчують, що письменник ще не володів композицією більшого прозового твору, спирався тільки на власні враження і невеликий життєвий досвід. А проте ці ж його повістки та ескізи вказують на спостережливість юнака, на вміння свої спостереження викладати на папері, а головне — бути гранично чесним і з собою, і з читачем. Саме це робить його ранні оповідання дуже цінним документом з життя і побуту кінця XIX століття, захоплює кілька прошарків тогочасного суспільства — селянство, міщанство, повітове панство. Особливо цінним документом оповідання Аг. Кримського стають для історика громадської думки в Україні, зокрема того, хто вивчає становлення нової української інтелігенції. Та й автор засвідчує: «Одно я добре знаю і вважаю потрібним заздалегідь оголосити: *в основі своїй усе щира правда»* [2]. Далі автор уточнює: «Всі ті дійсні події та історії, які я сам бачив або чув, переказав я зовсім не протокольним способом, а таким, що добре-таки користав з права

---

[1] А. Кримський, Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), К., 1919, стор. 272.

[2] Там же.

на «художницьку видумку» [1]. Саме це і робить їх художньо осмисленими, художньо продуманими документами української літератури кінця XIX століття, а заодно й документами тієї доби.

Книжка відкривається оповіданням «Батьківське право». Чи мають батьки право на любов дітей, якщо вони не виявили батьківської любові й свого обов'язку щодо дітей? Оце питання переймає вражливого юнака, якого просто-таки мучать щоденні нагадування батька про те, що той його годує, одягає тощо. Юнак приходить до висновку, що коли він підросте, то неодмінно виплатить батькові все, що він витратив на його утримання. Пан і наймичка виявляються однаково глухими до дитячих зойків і дбають тільки про підтримання батьківського авторитету будь-якою ціною. Гірко дізнатися про долю дванадцятирічного гімназиста Гната: батько силоміць забрав і читає його щоденник. Гірко дізнатися про долю малої Настуні, яку карають за те, що вона мимовільно розкрила обман з боку її матері. Тоді нам стає зрозумілим, звідки народжується оте «грубе і різке обурення старшого сина, восьмикласника Кості. Під враженням від подібних відносин юнак уже встиг зненавидіти всіх «старших» і допікає їх систематично і свідомо, з хворобливою насолодою» [2].

Стосунки між батьками і дітьми, брак гар-

---

[1] А. Кримський, Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), К., 1919, стор. 272.

[2] Б. Гринченко, А. Е. Кримский как украинский писатель, «Киевская старина», 1903, I, стор. 120.

монії між старшими і меншими — ці теми цікавлять молодого письменника і в наступних оповіданнях, навіть тоді, коли вони загалом присвячені іншій темі. Він завдається метою розкрити, як із здібного, розумного і старанного хлопчика виробляється якийсь істеричний покруч, що в знак протесту робить дурницю за дурницею, набридаючи і друзям і недругам, яких стає все більше.

«Перші дебюти одного радикала» ніби продовжують розповідати про наслідки непедагогічного ставлення до підлітків і з боку батьків, і з боку вчителів. Начитаний хлопець відчув навкруги масу нелогічностей і обман, нещирість і лицемірство. Обурюючись тим, що учні гімназії миряться з неправдою, він спочатку у вічі говорить їм гірку правду, а потім стає причепливим, неможливої поведінки бунтарем, що привертає увагу зриванням усяких норм моралі. З передового учня стає байдужим до науки. З розвиненого життєрадісного хлопця — істеричним неврастеніком, який не може утриматися від того, щоб не зробити комусь прикрості, бунтувати заради бунту так, як це свого часу чинив тургенєвський Базаров. Витівки такого гімназичного нігіліста звернені насамперед проти звичаїв і елементарної чемності і виявляються в поведінці з батьками, сестрами та гістьми. Петрусь Химченко сам розуміє, що здебільшого чинить погано, взиває себе мерзенним, але дух безплідного бунтарства забиває все, і він продовжує чинити наперекір, робить усе, чого не можна або чого не годиться робити. Одне слово, він нігіліст більше у прямому значенні

цього слова — заперечувач, ніж у історичному, тургенєвському.

Він ніби й правду говорить (мовляв, у святій простоті), а насправді чинить людям кривду, бо його «правда» — це півправдочки, дізнаної часом і підгляданням (фальшива коса старшої сестри Наді тощо).

Інколи він постає проти соціальної кривди, як, наприклад, з наймичкою Килиною, обстаючи за неї і віддаючи їй зароблені у батьків півтора карбованця, які мати не заплатила Килині. Та більше він дізнається про соціальну кривду, нічого не діючи, та й не маючи сили щось діяти: про хабарника помічника справника, який забрав останнього карбованця в бідного Мордка, що має єдине багатство — шестеро голих і голодних дітей; про надзирателя, який привласнював гроші арештантів тощо.

Бунт Петруся Химченка неусвідомлений, він переходить у хуліганські витівки. «Я дурів, мов мала дитина!» — зізнається собі і продовжує дуріти далі. Химченко починає з обурення соціальною та батьківською, педагогічною несправедливістю, а закінчує запереченням будь-яких моральних підвалин. Зневірившись у можливості справедливості в світі, він заперечує його і живе власними законами. Відтак Химченки стають самі собі правилом, діють за принципом чесності з своїм сумлінням, а воно дозволяє робити що завгодно, оскільки люди не варті того, щоб на них зважали. Так, в українській літературі постає тип Базарова 80—90-х років, бунтаря-

нігіліста, що перероджується в доморослого Übermensch'а, тобто надлюдину.

Перші оповідання Аг. Кримського ще не мають стрункої, продуманої композиції, письменник іде від випадку до випадку, розповідаючи про пригоди свого «героя». Він умисне вибирає якнайдіалектніші слова, звороти й часом вживає мови, неприродної як у авторському тексті, так і в устах своїх персонажів, коли вони розмовляють між собою. Тут Настуня «прожогом подрала до дверей». Тут раз у раз читаємо: «цибнула на подвір'я», «долоньми затрусила», «шустрю її», «з'їдителька», «щоб ти приймом пропала», «си́дні йому не було», «не заметилася од його», «забороняний», «недозволяна», «вилинути геть», «двох сестрів», «понялася з одним чиновником», «бажання цибати», «опрочий», «мокрим рядном накопалися на брата», «плоїти білизну» тощо. Бачимо, що письменник дуже уважний до місцевої мови і робить спробу, ба навіть експеримент надати їй прав громадянства у літературній мові. Якщо це стає доречним подекуди у мові героїв, то в авторській прищеплюється лише дещо. Письменник навіть на взірець Шевченкового «Розбивши вітер чорні хмари...» пише: «Слухаючи Химченко його мову...» — зворот, як відомо, рідко вживаний у нашій мові.

Одне з оповідань, а саме: «Та хто ж таки справді винен?!» — навіть має примітку: «Оповідання писано точною мовою київщанських міщан — з її протилітературними локалізмами та барбаризмами». Створюється

враження, що молодий письменник спеціально завдався метою відтворити місцеві говірки, міщанську балачку. Через те й оповідь ведеться від першої особи народною мовою, так як колись писала Марко Вовчок. Досягши в цьому відчутного успіху, Аг. Кримський навіть заслужив схвалення Бориса Грінченка, який писав: «Читаєш цю історію нещасної пари і здається, ніби справді чуєш голос жінки, що розповідає. Цьому сильною мірою допомагає й мова — образна, виразна і майже бездоганно народна,— жаль, що не всі оповідання д. Кримського написано такою мовою!.. «Та хто ж таки справді винен?!» здається нам, зі всіх белетристичних писань д. Кримського, річчю, що найкраще написана, хоч і не найцікавіша змістом» [1].

Погоджуючись з думкою Б. Грінченка в тому, що Аг. Кримський справді майже бездоганно користується говіркою, в якій відбилися особливості мови звенигородських міщан, ми не можемо поділити його бажання бачити всі твори Аг. Кримського писаними такою мовою. Інші теми з іншого середовища вимагали від нього й іншої, літературної мови.

Що ж до змісту цього оповідання, то це одна з побутових історій про колотнечу і дикість у хаті, де десяцький катує жінку, а вона його лає. Один з яскравих прикладів морального здичавіння тих, хто відбився від праці на землі і не заступив її працею біля

[1] Б. Гринченко, А. Е. Крымский как украинский писатель, «Киевская старина», 1903, I, стор. 128.

машини, а пошився в людські п'явки самодержавного, поліцейського апарату.

Значним літературним поступом виділяється з-поміж оповідань Аг. Кримського цикл «З літопису преславних діяннів панків Присташів», що складається з трьох оповідань.

В першому оповіданні «Жид-погонич» мова йде про бідного єврея-погонича Іцка, що має відвезти за сорок кілометрів на станцію Цвіткову пана Присташа. Єврея-кучера письменник зіставляє спочатку з якимсь міщанським парубком, а потім і з самим панком Присташем. Класова нерівність серед єврейського населення, відвертий огидний шовінізм і антисемітизм панка Присташа і подібних до нього, згубний вплив царської монархічної політики на нетривкі погляди селян і міщан, глибоке проникнення в життя різних станів провінційного містечка — все це робить оповідання Аг. Кримського помітним явищем української літератури кінця XIX століття.

Візьмімо образ парубка. Спочатку він розмовляє з бідним Іцком з певним співчуттям до нього — і не виспався Іцко, і день і ніч працює на багатого Нейштута, і коненята його мов з хреста зняті. Дізнається, що Іцко винен хазяїнові десять карбованців під вексель, і не вірить. Як, мовляв, у єврея та нема грошей? Він уже досить наслухався про грошовитість євреїв. Тоді його доброзичливість до Іцка мов вітром здуло. Залишається сліпа національна ворожнеча: «*Ти* з голоду вмираєш?.. Знаємо ми вас...» — а далі образливі слова.

З таких, як цей міщанкуватий парубок, по

містах формувалися загони погромників з «Союзу руського народу», україножери, що нищили українські книгарні й співали «Боже, царя храни». Хто винен? Аг. Кримський не дає прямої відповіді, але, вслухаючись у зарозумілі й дикунські метикування панка Присташа, помічаємо, що вони близькі до міркувань того парубка. Чи не від таких панків він набрався отого смердючого монархічного духу?

Якщо парубок цілком очевидно говорить з чужих слів, то панок Присташ належить до тих, хто має власний погляд і власні слова. Це вже принципове відчуття своєї «вищості» над Іцком, викликане соціальною зверхністю, а з нею і розпалюваною царатом та його підпорою — Присташами,— політикою національної ворожнечі та расистської ідеології.

Нам по-людськи жаль бідного Іцка. Знаємо гірку долю багатьох таких сіромах, незалежно від того, чи вони звуться Іцком, Ахметом, Грицьком чи Афонею. Становище злидаря скрізь однакове.

Вибиваючись з останньої сили, вічно голодні заїжджені шкапи потопають у снігу; вибивається з останньої сили Іцко, силкуючись приїхати вчасно. Він сам хворий, засмучений тим, що вдома без догляду помирає в гарячці його старший син, його надія, Шльома. Перекидаються в рівчак санки, боляче забився погонич, а розлючений панок дивується: «Забивсь! Він забивсь!» Так дивувався й міщанкуватий парубок. Панок не допоможе погоничеві підняти балагулу, і бідний Іцко, знеси-

люючись, надриватиметься над повозом для панків. Він запізниться на станцію, і панки не заплатять і ламаного гроша за його працю.

Марно просив погонич, цілував у крайньому приниженні панові руки. Пан попивав собі пиво і був невблаганний. І хотілося сказати погоничеві в очі цьому панкові: «То кров мого Шльоми». Але не сказав і мовчки похнюплено відійшов.

У санках був і синок Присташа Олександр. Він бавився в демократизм, віз поступові книжки, з якими таївся перед батьком. Якусь мить він навіть перейнявся співчуттям до Іцка й хотів заплатити йому з власних «кишенькових» грошей. Батькові докази були «незаперечні» — ті гроші згодяться самому Олександрові. Він швидко забув про кривду. Де вже було думати «юному демократові» про якогось поганого невіру-погонича з його конаючим хлопцем! На такій іронічній ноті закінчує Аг. Кримський своє оповідання.

Іронічний тон щодо панка і панича, уміння вдало користуватися влучними виразами, що характеризують соціальну й моральну суть персонажів, чіткі переходи з думок одного персонажа до слів і дій другого засвідчують письменницький талант Аг. Кримського, його уміння говорити мовою образів, взятих з надр містечкового життя.

Друге оповідання циклу — «Сирота Захарко» — чи не найкраще серед белетристичного доробку Аг. Кримського. Первісна його назва «В обіймах старшого брата» виразно говорила про те, які важкі обійми панів. Австро-

угорська прокураторія рішуче розправилася з цим оповіданням, і письменникові довелося міняти назву, побоюючись свавілля цензури по обидва боки Збруча.

Історія сироти-підпасича розгортається паралельно з розповіддю про молодого Присташенка, який знічев'я бавиться в українофільство, записує ніби народні пісні, а над ним насміхаються Захарко й інші, що на собі добре знають гіркоту життя народного. Молодий Присташенко не знав до пуття ні української мови, ні народної пісні, ні народного життя. Гімназистик вдавав з себе українофіла й фольклориста, бо це тоді було модою серед паничів. Ледачим розумом він маракував над тим, що ось Австрія створить йому «велике королівство Київське» і таке інше, а потім ішов змученим від роботи наймичкам читати Марка Вовчка і Шевченка, вбираючись перед тим у театральний запорозький костюм. В наступному оповіданні «В народ!» Аг. Кримський довершить історію Присташенка. В тому творі панич вичитує ранні вірші Аг. Кримського, друковані в галицькому часописі, й ще більше переймається ворожнечею до росіян. У письменника було досить самокритичності, щоб висміяти те, що ще рік-два тому було його «національними святощами».

Панич Присташенко в театральному костюмі збирається йти в народ. Підручником його українофільства були «Хмари» І. Нечуя-Левицького. Він силкується робити все достоту, як молодий Радюк, але без його кебети. Принагідно він вирішив писати довгий побутовий роман, «де Петро любить Марію, а Марія —

Данила, а Данило — Хіврю, а Хівря знов не кого, як Петра». Цей план роману достоту нагадує план майбутньої драми В. Самійленка «Драма без горілки», де «Ганна любить Грицька, Грицько любить Олену, а Олена — Петра». Так і Аг. Кримський, і В. Самійленко висміювали численних графоманів, що, як хрущі навесні, плодилися біля української літератури.

З Присташенкового походу в народ вийшов один сміх. Люди дивилися на нього спочатку як на злодія, потім як на навіженого; добре одлупцювали причинного і побоювалися, що Присташенків сказ може перейти на них. А виваляний у калюжі панич на всі заставки лаявся: «Мужики вы подлые! Хахлы вы безмозглые!.. Ах вы, хахлы-мазепы!.. Хамское отродье!», позабувши і свою гру в українську мову, і свою театральну любов до українського мужика, закінчивши свої тиради висновком: «Кнута, кнута на этих хахлов нужно, кнута, и больше ничего!..» Перейшло обурення, і забулися стусани не дуже чемних селян, а панич не хоче відмовлятися від своєї «національної ідеї», яку він розв'язує дуже просто: він вважатиме себе інтелігентом і українцем, а до мужиків йому нема діла, як і до мужицької республіки, він кохатиме Україну без мужиків, тобто без українського народу!

В наступному оповіданні «Psychopathia nationalis» Аг. Кримський зізнається, що він у останньому творі про Присташенка змалював «одного хлопчака-шовініста». Так йому вдалося висміяти «ворогування проти Моск-

ви». Письменник оголив соціальне коріння панського хлопоманства і викрив зворушливе єднання націоналізму з російським шовінізмом на прикладі такого собі паничика, що на словах «кохає Україну», а на ділі останніми словами кобенить українського селянина.

Так український націоналізм і великодержавний шовінізм в оповіданнях Кримського постали як дві сторони однаково відворотної медалі, як породження панівних верст, царату.

Та вернімося до нашого сироти Захарка — найколоритнішого образу тямущої дитини, яка по-своєму думає над соціальними кривдами і засобами їм опиратися.

Ів. Франко навесні 1892 року писав до Аг. Кримського з приводу «Сироти Захарка»: «Вашу повістку конфісковано, і майже всі екземпляри забрала прокураторія. Сконфісковано її за монолог Захарка о тім, що пани його обкрадають і що йому слід і їх обкрадати, і ще за щось, не знаю, за що таке. Ось Вам і потішились» [1].

Цим словам в оповіданні Аг. Кримського передували міркування Захарка: «Защо на світі щастя самим панам?.. Защо от наш панич гарно вдягнений, нічого не робе, їсть смашно і вволю, а мені не так? Онде бог... мишу создав своїми руками, а людей одних зробив панами, а других мугирями! Одні паніють, а такий, як я, мусить усе чисто терпіти, бо змістять і проженуть!..»

---

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 452, лист від 21/V 1892 р.

Міркування п'ятнадцятирічного хлопця вражають логічністю думок, наполяганням проникнути у суть соціальних суперечностей і неправд, і письменник не утримується від власного коментаря, в схильності до якого критики справедливо вбачали втручання вченого і критика у власну белетристику: «Хлопець був дотепний, кебетний; життя силкувалося приголомшити, затуркати його; хлопець несвідомо протестував та своїм дитинячим аналізом старався розкласти життєві умови. Хто зна, що вийшло б із його в сприятливій обстанові!»

Коли хлопець, не знайшовши кращого виходу зрівняти багатих і бідних, краде у панів кожуха, то йому перепадає і від шинкаря, який перекрадає той кожух, і від Присташихи, яка на нього заявила становому, а той бив його різками, і дістанеться від судді, який запроторить його в тюрму, де він пізнає від справжніх злодіїв «спасенну стежку» і піде шляхом Чіпки з роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та І. Білика, а може, ще й гіршим.

Оповідання закінчується словами письменника, в яких розкривається його любов до отаких Захарків, а заразом і слабкість програми: «Рідна моя Україно, розшарпаний мій краю! Коли ж тобі розвидниться? Коли вже зазоріє світло правди і Захарові, і цій невченій пані, і цьому вченому паничеві-українолюбцеві? Коли? Коли?!..»

Відповіді на ці питання письменник не дає ні в цьому, ні в наступних творах. Його «Сирота Захарко», сильний проникненням у ду-

шу наймита-підлітка, сильний викриттям панського українофільства, залишається в межах критичного реалізму як одне з кращих оповідань кінця XIX століття.

В наступних оповіданнях все частіше з'являється образ людини нервової, змученої сотнями питань, на які думка дошукується відповіді, вимагає розв'язання і тільки все більше щоразу заплутується у суперечностях.

Від власного імені письменник веде розмову в оповіданні «Дивна пригода», в якій передчуття не зраджує юнака. Оповідання є ніби прологом до «Виривків з мемуарів одного старого гріховоди» з науковим поясненням Кримського-вченого: «Матеріали для діагнозу psychophatiae sexualis». Щоправда, в цьому творі сексуальної психопатії небагато, проте образ старого гріховоди постає в цілковитій логічності егоїстично завершених вчинків такого собі ніцшеанця, який чинить усе тільки в згоді з власним бажанням, з проповіддю повної волі від будь-яких моральних обов'язків до близьких — хай то буде дівчина чи навіть рідна мати. Одне слово, тут дістає своє завершення і письменницький осуд той тип, якого в численних романах через десяток років проповідуватиме В. Винниченко і якому не може бути місця серед справжніх людей. Герой Аг. Кримського може годинами мучити люблячу матір за те, що вона полька, за те, що вона йому прощає все, за те, що вона покірна. Він спокусить дівчину і через десять днів кине її, бо вона йому набридне, хоч добре знає, що після його любові їй доведеться помирати в шпиталі для сифілітиків. Андрій

Радковський (так звуть старого гріховоду) знає, що «ідеалісти» жахнулися б його слів, «назвали б їх грубими, цинічними». Та він вважає, що його міркування — «це ніщо інше, як тверезий погляд на речі». І Радковський хизується тим, що він за час свого життя «велику силу вчинив того, що люди звуть неморальністю, підлотою і т. ін. Тільки ж мені байдуже було до всього того. Я ж бо не своєю волею родивсь на світ, мене зродила природа, вона вклала в мене певні інстинкти й бажання,— то й виходить, що я смів їх заспокоювати, хоч би вони й одхилялись од норми, хоч би вони й шкодили навіть геть усьому світові». Таке самовизнання цього егоїста, самовдоволеного мерзотника, який наприкінці життя стає істериком, живою руїною. Щоправда, рукопис старого гріховоди закінчується молитвою до бога — віршем з «Бустану» Сааді. Письменник залишає своєму Радковському якусь шпарину для покаяння, та й ці вірші написані вже не його рукою...

«Причинки для вивчення психології інтелігента кінця віку» — так можна назвати низку оповідань Аг. Кримського, серед яких знайдеться місце й «Виривкам з мемуарів старого гріховоди», і «Psychopathia nationalis», і оповіданню «В дорозі». Останні два твори головним чином порушують питання національної самосвідомості, причини появи націоналістичних та шовіністичних настроїв серед молодої інтелігенції і боротьби з цими тенденціями. Ці питання Аг. Кримський вже порушував у своїх віршах з «Пальмового гілля», вони непокоять його думку і тоді, коли

він сідає за щоденники та оповідання. До свого першого твору на національні теми він дав підзаголовок з типовим для письменника текстом: «Дещо з невропатології, дещо з етнографії, дещо — так собі дещо». Написане влітку 1890 року, воно належить до того часу, коли Аг. Кримський ще друкував, як він сам зазначає, «шовіністичні вірші» в львівській «Правді», коли він ще не міг дати собі до кінця раду з національними святощами».

Серце дурнеє та бідне,
Чом ти ніколи не можеш забути
Слів: «українське» та «рідне»?

Ці рядки з вірша, наведеного в оповіданні, найкраще характеризують вагання юнака між патріотизмом, національними почуттями і потребою оборонятися від шовіністичних наскоків на його рідну мову, культуру, зрештою, на його поневолений народ. І письменник низкою прикладів розкриває ті вагання, коли національна образа викликала в нього вияви шовінізму, хоч він добре розуміє, що в нього ніколи не було ворожнечі ні до російського народу, ні до Москви як міста. Все оповідання якнайкраще ілюструє вищенаведені відомі слова В. І. Леніна про ті обставини, коли націоналізм в умовах поневолення одної нації другою, до певної міри, буває неминучим.

Найсильнішою сценою, яка доводить, що в основі національних почуттів, в основі справжнього патріотизму лежать чинники соціальні, є зустріч з переселенцями в Курську, де мандрівник мав пересісти з поїзда на поїзд.

Виснажені, обдерті, голодні, вони їдуть з дітлахами на край світу. І коли знаходиться добра людина, що ділиться з ними останнім, вони можуть віддячити за ласку, за добро тільки земним поклоном, «бо дурно брати ласку не дає людська гідність», гідність чесної трудящої людини. Та гідність, якої не знає й не може знати «старий гріховода»...

І ось наступає остання хвилина прощання з рідним краєм, бо підходить поїзд, що забере їх на чужину. «Заспіваймо на прощання»,— сказав якийсь сивий дядько. Тихенько залунали в повітрі голоси од якоїсь гуртової, невимовно сумної, нилої пісні».

«Селяни стояли всі обідрані, обшарпані. Одні згуртувалися на вагоновій платформі, другі — на землі. Дивилися вони кожен поважно, тільки не в вічі одне одному, а кудись у далечінь. Співали дуже серйозно, наче одбували якусь святу повинність. Слів з пісні я виразно розібрати не міг: чув тільки, що співають мовою українською, про «чужину-чужиноньку, нерідну сторононьку». Поспів був якийсь могильний, немовби когось ховали...»

Пізніше про переселенців писатимуть В. Стефаник, С. Васильченко, народиться в Галичині пісня про журавлів, що відлітають у далекий край і знають, що, доки море перелетять, крилонька зітруть,— сумна пісня про долю бідного люду, що кидає рідний край і йде світ за очі шукати якогось щастя...

Далі письменник зустрічається у вагоні з молоддю, бачить, що заробітчанство псує мо-

раль, робить юнаків і дівчат цинічними, і розуміє, що справа не тільки в мові, що є глибші причини, які змушують старого й молодого покидати рідну землю, іти шукати якихось заробітків.

Розглядаючи національні почуття в плані соціальному й психологічному, Аг. Кримський намагається поєднати національну гордість з добрим ставленням до інших народів, це йому в основі своїй вдається тому, що він за проявами національної ворожнечі бачить соціальну основу. Ніби відповідаючи всім великодержавникам, безбатченкам, він говорить про те, що національне почуття є неодмінною властивістю кожної нормальної людини, а як хтось вважає таку людину ненормальною, хворою psychopathia nationalis, він згоден, щоб його вважали таким психопатом. Що ж, в умовах соціального та національного поневолення рідного народу такий виклик мав прогресивне значення. Він пояснює нам і те, чому і в віршах Аг. Кримський говорив про подібних «психопатів», тобто людей, які мають справжні людські почуття і переконання, тоді вже розгублені серед значної частини заможних та інтелігентних, а живі й природні в трудящому середовищі.

В оповіданні «В вагоні» Аг. Кримський продовжує нанизувати приклади вияву національної неприязні і доводить, що носіями великодержавного і місцевого шовінізму є вірні служаки царату, в даному разі в особі пихатого і зарозумілого расиста офіцера, на боці якого тоді була і сила, і право, і влада. І письменник «немічно лютував, поглядаючи

на нахабного офіцера, отого самодержавного прибічника. «Та невже вони вік пануватимуть, оті плюгаві людці, оті кати?! Невже ніколи не доведеться бачити їх звалених, придушених під ногами».

Письменник побачив звалених їх у 1917 році, коли відразу ж став під прапори Радянської влади і заходився до будівництва нової, соціалістичної української культури.

Окремий цикл становлять «Бейрутські оповідання», написані 1897 року під час перебування Аг. Кримського в Сірії, в Бейруті.

Про ці оповідання дослідниця Н. Л. Калениченко писала, що в них Аг. Кримський поставив перед собою суто етнографічні завдання, бажаючи докладно познайомити українського читача хоч з деякими сторонами бейрутського життя, для якого характерна дивна мішанина різних культурних впливів — грецьких, арабських, французьких і навіть російських. «Тут занадто багато описів арабських звичаїв, одягу, побуту, кухні; оповідання розтягнуті, читаються важко, тодішня їхня актуальність зараз втрачена». Безперечно, авторка має рацію. Актуальні в час написання тим, що знайомили громадськість з побутовим і політичним життям незнаної країни, куди простягала свої пазури світова буржуазія, борючись за сфери впливу й колонізації, сьогодні вони є для нас свідченням різносторонності таланту Аг. Кримського і поширенням поля зацікавленості різними народами в українській літературі. Белетризація цих нарисів робила їх цікавішими для тогочасного читача. Сьогодні вони залиша-

ються історичними й етнографічними, а заодно й літературними документами нашого письменства кінця минулого століття.

Найбільший розголос (з присмакою сенсації) мав єдиний роман Аг. Кримського «Андрій Лаговський». Спершу він друкувався частинами, потім 1905 року у Львові окремим виданням вийшла книжка «Андрій Лаговський», в якій було вміщено першу та другу частини. Нарешті 1919 року Аг. Кримський закінчує дві наступні частини і друкує весь роман повністю в Києві. Важке становище часів громадянської війни перешкодило виходові цього видання в світ. Тираж частиною було або загублено, або знищено, і лише поодинокі його примірники дійшли до читача. Та й сам автор дотримувався тієї думки, що раз твір не дійшов до читача своєчасно, то краще йому мирно лежати зваленим десь у кутку комори.

Безперечно, що тривала перерва між двома першими і наступними частинами може бути з'ясована грунтовною критикою, якої роман зазнав і на шпальтах преси, і в просторому листі Лесі Українки, в якому поетеса детально і по-товариськи критикувала роман.

Героєм роману став Андрій Лаговський, син бідної вдови, що на стипендію, материні підробітки та з репетиторства навчається у Москві. Про себе він говорить: «Я — продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина з fin de siécle, я неврастенік...» Дальший хід подій і змалювання образу Лаговського засвідчують, що він — дійсно продукт тогочасної цивілізації, який боляче

сприймає всяку кривду, і особливо боляче тому, що підлягає приступам астми і неврастенії — хвороб, від яких треба лікуватися, а не ними виправдувати всілякі нелогічні вчинки, яких таки доволі назбирається в романі.

Судження Андрія Лаговського, яких у романі багато, ніяк не можна назвати декадентськими. Навпаки, герой роману — титулований молодий петербурзький професор — висловлює цілком слушні, мудрі, часом навіть дуже прогресивні думки, тверезо оцінює політичну ситуацію в країні, іронічно, а часом і скептично ставиться до проявів декадансу в літературі. Тим більше не можна сказати про цю людину, що вона — дегенерат. І нелогічність його вчинків пояснюється не якимись вивертами нормальної фізіології людини, а швидше його нерішучістю, неповноцінністю людини, що надто песимістично ставиться до себе в зв'язку з затяжною хворобою.

Спочатку ми бачимо, як тяжко дістаються Андрієві ті карбованці, які він має з репетиторства. Потім письменник знайомить читача з його матір'ю — громопільською міщанкою, яка заради зайвого карбованця на утримання свого сина-студента ладна всіляко принижуватися, перетворюватися в лихваря, запобігати перед панками з лакейською послужливістю. Ми розуміємо, що перед нами два відмінні типи, які між собою не порозуміються. Звідси й заголовок першої частини — «Не порозуміються». Андрій розуміє, що вони з матір'ю — різні люди... Кожен докір, кожен вияв неправди боляче діймає Андрія, при-

швидшує черговий приступ неврастенії або астми. Ці приступи і аналіз поведінки героїв під час приступів посідають чимало місця в першій частині роману і дають підстави говорити про натуралізм окремих шматків, що подекуди переходить у декадентське копирсання в стані хворої людини.

В другій частині, що зветься «Туапсе», знайомимося з Лаговським — уже професором — на невеличкому кавказькому надчорноморському курорті, який тоді ще тільки освоювала російська публіка і в якому шляхом колонізації селилися російські відставні генерали тощо. Лаговський приїздить у товаристві знайомої родини, живе разом з генеральським сином Володимиром і навіть викликає в останнього почуття заздрощів, коли говорить про недужого професора: «Слабий, хоровитий, на ладан дише,— а душа його життєвою гармонією тішиться щонайповнішою, бо має він для життя свої виразні, свідомі завдання... свідомі, органічно відчуті... Не знає жодних рефлексій та душевних дисонансів. На здоров'я занепадає він аж так, що смерть не сьогодні-завтра вирве його, мабуть, геть із сього світу, але дивіть: поки що вік весь щасливо сполучений із світовим життям... зв'язаний з життям і з цим світом органічно, кожним своїм фібром, кожним почуванням, кожним наміром, думкою і вчинком; бо не почуває себе зайвою людиною на світі...»

Лаговський постає не тільки дитиною кінця віку, а й наївно віруючою людиною, що все сприймає з першим порухом серця, всьому

вірить, людиною безпосередньою, що знаходить втіху в кожному прояві гарного життя, краси, природи.

Найбільше в цій частині говориться про Володимира Шмідта, з яким Лаговський жив на одній квартирі. Володимир за гроші купував любов прислуги Амалії, Лаговський говорив про любов, що вона перетворюється в мерзоту, коли з платонічної переходить в статеву. Та сталося так, що йому сподобалася Зоя, якій він давав уроки російської мови. Вони обоє не встояли перед спокусою, і Лаговський кинувся в обійми «трапезундської вдовички», як жартома називала Зою родина Шмідтів.

Вся частина «Туапсе», власне, й присвячена рефлексіям Лаговського, його міркуванням про статеву любов, про погляди хворої людини на любов. Професорські зальоти закінчуються тим, що він захворює і спішно виїздить з Туапсе до Москви.

Надрукований 1905 року, роман зазнав гострої критики. Навіть Леся Українка, яка ставилася до Агатангела Кримського як до свого товариша і побратима, в листі на кільканадцять сторінок переконливо довела, що повноцінного художнього твору з «Андрія Лаговського» не вийшло.

Насамперед уже сам вибір професії для Лаговського як чистого математика розходився з його філологічними уподобаннями, надто рясно засвідченими у всій книзі. «Дозвольте вже йому перейти на другий факультет в дальших частинах свого роману, бо жаль дивитись, як чоловік сей закопує свій лінгвіс-

тичний талан в землю з ультраплатонічної любові до математики!» [1]— просила Леся Українка свого колегу.

Далі вона гостро поставила питання про творчий метод роману, заперечивши натуралізм, а з ним і підкреслену зневагу Лаговського до того, що він зве «звірячими» інстинктами: «Я думаю, що коли описати докладно найкращу, найблагороднішу людину, як вона їсть, як вона жує, як вона травить і т. п., то вона може спротивитися вкрай...» [2] І далі: «Всі життьові процеси неестетичні, надто аж придивитись ближче, всі вони «звірячі», але з них нема виходу навіть у смерть, бо й вона «звіряча» і неестетична і веде за собою безліч дальших, може, ще неестетичніших, звірячих та ростинних процесів,— ми над ними влади не маємо, ми можемо тільки «надстройки» (або, по іншій термінології, будови) над тими підвалинами виводити, а підвалини вже будуть такі, як єсть, нам зостається тільки присипати їх землею, щоб не тичіли голі перед нашими очима. Досить буде нам праці і трагедій над тими будовами і ніколи нам буде думати про підвалини. Так скаже «невражливий», і я стою по його боці...» [3]

Розв'язавши це питання, яке найбільше дратувало Андрія Лаговського і цікавило самого письменника, Леся Українка потім вка-

---

[1] Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. V, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 507, лист від 3/XI 1905 р.

[2] Там же.

[3] Там же.

зала на нелогічність поведінки героя, на прорахунки письменника в змалюванні того або іншого образу. Вона корила Аг. Кримського за те, що його «Лаговський не бачить (і то аж до кінця) *корінної* грубості натури того Володимира і голосного симптому тієї грубості» [1], а найбільше за те, що він полишив і Амалію, і Зою без зацікавлення їхнім життям, тим, що змушувало одну за гроші віддавати свою любов цинічному і грубому Володимирові, а другу — кинутись в обійми хворобливого професора. «Се ж занадто жорстоко — виставити людину на натуралістичне позорище і дати їй «без сповіді» загинути в опінії читача...» [2] Леся Українка говорить про нігілізм Володимира, з якого випливає і його туга, що нею він виправдовує свої неестетичні розмови і вчинки.

Далі поетеса говорить, що Аг. Кримському вдалося розкрити ті причини, що призводять Лаговського до проповіді аскетизму, і водночас відзначила як невдалі ті місця, де письменник «бичує» істерію та фізіологію.

Розходження між заміром і здійсненням у романі можна зрозуміти і з'ясувати, коли ми збагнемо, що роман ведеться від імені Лаговського, а іншим персонажам дається надто мало місця для вислову своїх поглядів, почувань, вагань, надій тощо. Особливо не поталанило в романі жінкам. І звідси Леся Укра-

---

[1] Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. V. К., Держлітвидав України, 1956, стор. 508, лист від 3/XI 1905 р.

[2] Там же, стор. 510, лист від 3/XI 1905 р.

їнка виводить на світ і ту непотрібну відвертість письменника щодо свого героя, на якого він мимохіть кладе якусь тінь, бо ж він зневажив в Зої *людину*. «Не знаю, чи було се Вашим свідомим заміром покласти сю тінь на Вашого героя,— Ви, здається, трошки інакше розумієте його «грішність», але таке моє враження. Те, що він називає своїм «гріхом», на мою думку, зовсім ніякий гріх, а просто нещастя, бо покохати саме тіло, не знаючи душі, мусить бути дуже гірко і страшно» [1].

Перші дві частини роману, таким чином, стали тільки історичним документом в українській літературі. Звичайно, не вина Аг. Кримського, що в той час літературу почали затоплювати декадентські копирсання в психології і брудних вчинках таких собі негероїв. Його персонажі були вмотивованими істериками, сказати б, винятками з правила (звичайно, не всі). Письменникові просто не поталанило розкрити їх всебічно, а якась примусова схильність до натуралізму стала на заваді створити образ Лаговського і його знайомих, піднести їх до історично обгрунтованих свідків часу. Щоправда, і в книзі ми знайдемо не так уже мало реалістичних малюнків, вірогідних сцен, талановитих замальовок життя і побуту тодішнього Туапсе. Та біда Аг. Кримського була в тому, що його роман об'єктивно своїм історичним героєм потрапив у потік декадентських писань про

---

[1] Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. IV, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 512, лист від 3/XI 1905 р.

патологічних типів, до яких близьким став і Андрій Лаговський.

Лише через чотирнадцять років Аг. Кримський закінчить свій роман і приведе Андрія Лаговського до душевної рівноваги і до того, що він сам назве змужнінням.

В третій частині «За святим Єфремом Сіріним» письменник всю увагу зосередить на душевних хитаннях свого героя, що спочатку приведуть до повного розриву з Шмідтами і особливо з Володимиром, потім приведуть професора до аскетизму, що виявиться зокрема в повстримності їжею. Професор пройде через релігійні тортури, захопиться то писаннями Єфрема Сіріна, то легендами про Христа і Юду (про останнього вмістить у повісті навіть невеличку поемку). Письменників герой житиме аскетом і анахоретом наодинці з своїми математичними формулами і старими книгами.

І тільки в четвертій частині «Порозумілися» Лаговський побачить, що людей не треба ні сліпо обожнювати, ні ненавидіти за ті «неестетичні» і «звірячі» інстинкти, які на світ виходять звичайними функціями людського організму, тільки сприйнятими під гострокритичним поглядом аскета. І тоді Лаговський замириться і з Шмідтами (з Володимиром — насамперед), і не коритиме себе за роман із Зоєю. Наприкінці він поїде до матері в той Громопіль, що достоту нагадує раніше описану в повістках і оповіданнях рідну Звенигородку. Там він знову гостюватиме в матері, тепер уже старенької, пізнає, що таке материнська любов, пробачить їй усе, що ко-

лись гнітило його і чого мати могла б не чинити, якби він з нею поговорив по-людськи і попросив більше того не робити.

Може нам здається, що Андрій Лаговський замирився з усім, що раніше його гостро кололо і призводило навіть до істерії, що він став таким собі поміркованим міщанином. Мабуть, ні. Він змужнів, став розуміти, що таке дружба і чим вона живиться, щó треба людині пробачати, а чого пробачати не годиться. І якби письменник не зробив останню частину свого роману надто короткою, то й не виникло б таких думок про його героя.

Остання частина роману датована 4 лютого 1919 року. Після цього письменник уже не друкував жодного нового прозового твору. Він і після того, як підготував до друку першу збірку своїх повісток і ескізів, у передмові зарікався щось ще писати, потім не втримався, написав «Бейрутські оповідання» і перші частини свого «Андрія Лаговського». Очевидно, була органічна потреба повіряти сторінкам свої думки і образи, що роїлися в мозкові вченого, який не переставав бути письменником. «Бо хоч як-як я силувався загрузнути в ученій праці... (і справді загруз...), але літературне тяготіння не кидало мене... Мені тепер важко й пригадати собі гаразд, яким саме способом ота «чортяча спокуса», що вульгарно зветься літературним свербінням, хапала мою душу. Знаю тільки, що хапала проти моєї волі, та й годі!» [1] Аг. Кримський

---

[1] А. Кримський, Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), К., 1919, стор. 274.

докладно розповідає, як народжувалася ота потреба художнього слова в час, коли писав якусь лінгвістичну розвідку, чи студіював арабські фоліанти, коли писав ті наукові праці мовою «аж надто науковою, арабською; а, отже ж, часом, замість ученої розвідки, самі собою набігають мені на папір «Бейрутські оповідання»!.. Та й не по-арабськи випливають вони на світ божий з-попід мого пера, а по-наському-таки, рідною моєю мовою українською...» [1].

І так було завжди. Розуміючи, що не в цьому його творче покликання, що не в белетристиці він скаже нове й незнане слово, якого прагнуть люди, він час від часу давав відпочинок своєму науковому розуму і писав оповідання, ескізи, романи. Навіть тоді, коли цілком віддався будуванню Української Академії наук, «навіть і теперечки щось тягне мене часом до ненаукового писання, до творіння оповіданнів, роману та ліричних поезій. І виливається такий настрій на папері» [2].

Післямова до п'ятого видання оповідань, датована 29 липня 1919 року, свідчить, що до власних творів Аг. Кримський підходив з належною мірою критицизму, розумів, що в них є важливого, цікавого, творчого, отже, й корисного, а що є даниною часові і власному настроєві. Він має рацію, коли пише: «Є в моїх «Ескізах» справді *дещо* добре й путяще,

---

[1] А. Кримський, Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), К., 1919, стор. 274.

[2] Там же, стор. 275.

а саме — оповідання пливуть жваво, фабула в них цікавенька, автор не позбавлений хисту спостерігати життя. Оце нехай» [1]. Та не має він рації там, де вади своїх оповідань перебільшує, щоб прийти до висновку, який заповідав молодшим письменникам: «Коли хочете бути справжніми художниками, то хіба вчіться на моїх оповіданнях, як *не треба* писати оповідань!» [2]

Аг. Кримський (та й критики, що загалом прихильно поставилися до белетристичної творчості вченого) вважав основним недоліком свого письма те, що «читач раз у раз чує автора десь коло себе, поблизеньку, бо такий у них тон. Невидимий автор, трохи чи не скрізь, налізливо і в'їдливо висить над читачевою душею, та й хоч сам мовчить, але своїм тоном неодчіпно пригадує читачеві про своє авторське «я» [3].

Як би там не було, а оповідання, ескізи, начерки й роман Аг. Кримського й сьогодні залишаються сумлінними документами кінця минулого й початку нашого століття, повз які не може пройти жоден історик літератури цього часу. Деякі з творів Аг. Кримського, зокрема такі, як «Жид-погонич», «Сирота Захарко», увійшли до скарбниці небуденних надбань нашого красного письменства.

---

[1] А. Кримський, Повістки та ескізи з українського життя (1890—1894), К., 1919, стор. 276.
[2] Там же, стор. 277.
[3] Там же, стор. 276.

Світове безмежжя вченого

Внесок Аг. Кримського в українську літературу, оригінальну й перекладну,— незаперечний. Аг. Кримський залишив картини життя передреволюційного українського містечка, наблизив до України арабський Схід і Південь, розкрив тривожну й знеможену душу інтелігента, що болюче й пристрасно дошукувався правди й справедливості, щирості й повноцінності суспільного й особистого життя інтелігентного індивідуума. Та ще більше для української і світової культури Агатангел Кримський зробив як вчений.

І сьогодні ефіопи вчать рідну мову, свою історію за книгами, які для них написав далекий і добрий український вчений Аг. Кримський. В царині семітології він залишив відчутний слід; його праці впливають на сучасну науку семітських народів Півдня й Сходу. Про нього з шанобою згадує й іранець — президент національної академії — як про свого незабутнього вчителя, і таджик, який схиляється перед видатним українським вченим за те, що той перший всебічно і грунтовно вивчив його рідну поезію. «Для нас, таджицьких учених, Україна — це насамперед Агатангел Кримський, наш таджицький видатний вчений»,— говорив мені син Садріддіна-Айні Камал.

Колись Аг. Кримський казав М. Рудницькому: «Професорів з східних мов у нас нема, а поетів вдосталь». Він заповнив цю прога-

лину. Сучасний араб говорить про нього як про свого визначного вченого-мовознавця, історика, а турок цінить у ньому визначного історика його народу й театру. Аг. Кримський написав історії багатьох країн і народів Сходу, вивчив не тільки їхню поезію, а й театр, мистецтво і про все сказав своє вагоме й авторитетне слово. Його праці з історії Близького Сходу — єдині українські праці на цю тему і одні з небагатьох у Радянському Союзі, а тривалий час лишалися єдиними і незамінними.

Аг. Кримський ретельно вивчив рукописні й друковані тексти арабської і персидсько-таджицької поезії, часто-густо принагідно встановлюючи єдиний, найвірніший, так би мовити, канонічний текст.

Коли Аг. Кримського було обрано академіком УАН, «Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук» вмістили бібліографічний покажчик його друкованих праць. Листаючи покажчик, бачимо, що тільки в одному енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона Аг. Кримський вмістив усі найважливіші статті з історії ісламу, арабів та мусульманських чи напівмусульманських народів, з арабського і перського письменства, з інших східних мов тощо. У першому виданні словника він надрукував сто дев'яносто вісім, у другому — триста чотири статті. Покажчик зазначає, що в першому виданні словника Аг. Кримському належить переважна частина статей про мусульманський схід, а в другому «геть увесь східно-мусульманський відділ полишено

йому» [1]. Те ж можна сказати й про настільний енциклопедичний словник товариства братів Гранат, де професор А. Ю. Кримський вів увесь східний відділ.

З праць Аг. Кримського, що стосуються семітської філології, зокрема арабської, найзначніші: «Лекції з історії семітських мов», «Семітські мови й народи», «Нарис вимови арабських звуків», а також видрукувані російською мовою лекції, читані в Лазаревському інституті східних мов.

З історії мусульманства Аг. Кримському належать такі книги, як «Іслам, його виникнення і найстаріший період його історії», «Історія мусульманства», «Мусульманство і його майбутнє» (видано російською мовою в Москві, українською — у Львові, вірменською — у Ечміадзіні), поминаючи менші, часом дуже важливі праці, як, наприклад, «Нарис розвитку суфійства до кінця II віку хіджри», дослідження й переклад корана та ін.

Персії, її історії, письменству, мистецтву й мові Аг. Кримський присвятив капітальну «Історію Сасанідів і завоювання Ірану арабами», тритомну «Історію Персії, її літератури і дервішської теософії», ілюстровану численними власними перекладами літературних зразків. Його переклади були постачені грунтовними розвідками про автора поезій, час його діяльності, особливості світогляду, своєрідність поетичної мови, увагами до окремих слів і як їх слід тлумачити. Такі біо-

---

[1] «Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук», К., 1919, кн. I, стор. XXXVII.

графічні довідки й коментарі іноді переростали в цілі книги, як, наприклад, «Хафіз та його пісні».

Про історію й письменство арабів Аг. Кримський написав кілька цінних книг, з них найважливіші «Історія арабів, їх халіфат, їх подальша доля й короткий нарис арабської літератури», «Історія арабів і арабської літератури, світської і духовної» в трьох частинах, «Старовинна історія Аравії Південної, від давньовавілонських часів до підкорення країни пророку Мохаммеду», «Арабська поезія в нарисах і зразках».

З питань тюркології Аг. Кримський створив «Історію Туреччини і її літератури», нариси про казахську, киргизьку, татарську й інші мови.

Аг. Кримський був постійним редактором і часто-густо автором багатьох випусків «Трудов по востоковедению, издаваемых Лазаревским институтом восточных языков» та інших наукових видань московських наукових товариств.

Академік І. Крачковський, що виступив з статтею про Аг. Кримського з нагоди його сімдесятиріччя, писав зокрема, що до 1898—1918 років «відноситься головна маса його сходознавчих праць, присвячених як арабському світу, так і персам, і туркам, а частково і семітським народам. Значення їх, помимо науково-теоретичного, дуже велике і в іншому — вони іноді до останнього часу є єдиними посібниками російською мовою з відповідних галузей. Якщо згадати, що вже з 1893 року на А. Ю. Кримському лежав іноді

повністю весь близькосхідний відділ в різних енциклопедіях (Брокгауза—Єфрона, Граната), то його роль у цьому напрямку стане цілком ясна. В зв'язку з 20-літтям Жовтневої соціалістичної революції було справедливо відзначено, що «для популяризації науки він зробив більше, ніж всі попередні й сучасні йому арабісти» (Известия Академии наук СССР, 1937). Досить згадати, що Толстой, за його власними словами, «вивчав коран по Кримському», йому ж належить дуже схвальний відгук про роботу А. Ю. Кримського про «1001 ніч» [1].

Бо й справді, крім названих вище багатьох капітальних книг, Аг. Кримський був автором десятків, а може, й сотень різних статей, розвідок, досліджень, рецензій з питань сходознавства, які, незважаючи на свій порівняно невеликий обсяг, були новим словом у тогочасній науці, а деякі з них і сьогодні залишаються вагомими словами у тому або іншому питанні.

Свої наукові праці з питань сходознавства Аг. Кримський писав українською, російською, арабською та іншими мовами, часто їх перекладали на мови Сходу як важливі наукові звершення, що прокладали нові шляхи у вітчизняній науці тих народів, про яких вони говорили.

Аг. Кримський не припиняв працювати над капітальними дослідженнями з питань сходознавства і в 20-і та 30-і роки. Багато ро-

---

[1] Акад. И. Крачковский, Академик АН УССР А. Е. Крымский, Известия Академии наук СССР, отделение литературы и языка, М., 1941, № 3, стор. 127.

ків він віддав грунтовній «Історії хозар», працям про перський театр, про історію Туреччини тощо.

Сходознавчі праці й поетичні переклади з східних літератур, які здійснив Аг. Кримський, збагатили, а в ряді питань і заклали основи українського та російського наукового вивчення історії й культури народів Близького Сходу в їхньому минулому й сучасному.

Та сходознавство було, хай і дуже важливою, але тільки одною з ланок різносторонньої наукової діяльності Аг. Кримського.

Наш вчений і поет був одним з найкращих українських фольклористів, дослідників народної творчості в усіх її словесних виявах. Покажчик праць А. Ю. Кримського, опублікований 1919 року, більше ніж на двох сторінках зафіксував тільки деякі праці вченого в цій галузі науки.

На пропозицію Ів. Франка Аг. Кримський переклав у виривках та в обробці працю В. Клоустона «Народні казки та вигадки, як вони блукають та перевертаються». Книжка вийшла 1896 року у Львові з додатками та зауваженнями перекладача та з статтею Коскена про староєгипетську казку в перекладі Ів. Франка.

Спільна праця з Ів. Франком була певною школою для молодого вченого і перекладача. Ів. Франко писав до Аг. Кримського: «Зробив би я Вам ще деякі уваги щодо самого перекладу. Перекладаючи Клоустона, Ви силкуєтесь зробити його таким популярним, немовби писали для дітей, і задля того посвячуєте часто стислість, докладність віддання думки

автора, а навіть правильність синтаксису. Думаю, що се вже Ви пересолюєте і вводите белетристичні прийоми там, де їх не треба»[1].

Слушні зауваження Ів. Франка примусили Аг. Кримського виробити стиль своїх наукових праць, який став поважніший за той, що його він застосував у перекладі книги Клоустона, а проте легкий і доступний читачеві при складності питань, що порушуються в тій або іншій праці. Завжди відчувається, коли читаєш його наукові розвідки, що писала їх людина, якій любе образне, художнє слово.

Показово, що книжкою Клоустона у перекладі Аг. Кримського цікавився М. Горький, просив М. Коцюбинського розшукати її для нього.

Дослідження Аг. Кримського з фольклору щільно переплітаються з етнографічними розвідками і становлять подекуди єдине ціле. 1928 року Аг. Кримський вибрав і передрукував у книзі «Розвідки, статті та замітки» частину своїх праць, серед яких тут чільне місце належить статтям і розвідкам з фольклору та етнографії.

Праця «Волосова борода» по суті є не стільки етнографічна розвідка, скільки синтез даних з етнографії різних народів, підкріплений грунтовним філологічним екскурсом в давні й новіші письмові джерела. Універсальність гуманітарних знань Аг. Кримського прислужилася до таких, майже унікальних, розвідок.

---

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 557, лист від 17/XI 1895 р.

Показово, що розвідки Аг. Кримського завжди цілеспрямовані. Так, у праці «Народні легенди про Шевченка — і пісня про «шевченка» він розвінчує безглузду націоналістичну спробу приписати народові не досить вартісну пісню про сина шевця — шевченка як пісню про геніального Кобзаря. Коли він вперше надрукував свою статтю, у львівській «Правді» з'явилася лайлива замітка. Аг. Кримський слушно зауважив: «Треба дивуватися, що націоналісти наші з патріотизму, чи що, хтять неодмінно зробити цю пісню «народною згадкою про Тараса», хоч тутечки одне-однісіньке слово «шевченко» може хіба на щось натякати» [1].

Кілька праць присвячено релігійним оповідкам, що існували в народних переказах: «До питання про стародавні українські релігійні повідання», «Мерзотний піст вірменський Арцівуріїв», «Легенда про Семеро сплящих юнаків ефеських» тощо.

«Міжнародна казка про щасливого самозванця-угадька» розповідає про виникнення приказки «Попався, Жучку, цареві в ручку», що її в одному з своїх листів слушно наводить Леся Українка.

Питанням слов'янської антропології присвячена праця «Про антропологічний склад східних слов'ян».

З питань етнографії і фольклористики і досі зберігають наукову вартість праці —

---

[1] Акад. Аг. Кримський, Розвідки, статті та замітки, I—XXVII, у Києві, з друкарні Української Академії наук, 1928, стор. 23.

«До історії мандрівних повідань про мудрих суддів», «Про «билини», «Як треба класифікувати народні пісні?», а також цікаві матеріали як біографічні, так і філологічні — «До етнографії т. зв. Новоросії», «До етнографії Полісся», «До етнографії Чернігівщини», які містять грунтовний аналіз збірок М. Довнара-Запольського, Б. Грінченка, біографічні матеріали про В. Ястребова тощо.

Вартісною працею про лубочні (отже, тривалий час єдині доступні народові) видання 1888—1893 років є «Етнографічні й інші видання московських лубочників рр. 1888—1893» та численні огляди літератури про етнографію.

Аг. Кримський ніколи не замикався в своїх етнографічних та фольклорних дослідженнях рамками рідного народу. Він залучав до порівнянь, до виведення генеалогії якогось факту матеріали з життя та письменства багатьох народів. Його цікавило і білорусофільство в Галичині, і лінгвістично-етнографічна студія «Калач-малач, кішміш-мішміш», і «Українська етнографія в чужім опоетизуванні», і «Дві нововідкриті індоєвропейські народності (наслідок наукових розкопів у китайському Туркестані)».

Окремо слід поставити дві грунтовні праці про М. Лисенка і М. Драгоманова як етнографів.

Універсальні знання і всебічний інтерес до багатьох наук та до життя багатьох народів робили етнографічні праці Аг. Кримського дещо спорадичними, присвяченими окремим питанням, але проте вартісними і потрібними.

Це не були просто наукові розвідки кабінетного вченого. Сам добір тем і їхнє висвітлення засвідчують, що Аг. Кримський завжди думав про їхнє громадське звучання. Через те він відгукується на смерть грузинського вченого Хаханова проникливим некрологом, яким привертає увагу до культури поневоленого тоді грузинського народу. Він друкує низку статей про Ф. Корша як видатного вченого і наголошує на його любові до українського народу, на його українознавчих працях, за що дістає немало лайок з чорносотенного «Нового времени». Так само він відгукується на ювілей іншого вченого, свого вчителя і друга української науки, Всеволода Міллера.

Аг. Кримський був видатним філологом, який, крім праць з східної філології, залишив нам довгий список досліджень з питань слов'янської філології, зокрема української, староруської, слов'янської та порівняльної. Серед цих праць насамперед «Українська граматика» в двох томах (понад сорок аркушів), написана разом з К. Михальчуком програма для збирання особливостей українських говорів, низка статей з питань українського правопису, статті про літературну мову, про старокиївську говірку, про «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів». Останньою працею Аг. Кримський уже впритул підходить до текстології — науки, початки якої в українській філології він заклав разом з Ів. Франком.

Як вчений-філолог Аг. Кримський дав

науково обгрунтовану відсіч всіляким спробам монархістів розглядати українську мову як якесь нібито наріччя великоруської мови, «підкріпленим» історичними екскурсами в XV—XVI століття («Філологія й погодінська гіпотеза» та ін.). В своїх філологічних працях Аг. Кримський простежував розвиток української мови з її діалектами, видозмінами тощо протягом багатьох століть.

Аг. Кримський був вдумливим текстологом, що з багатьох списків знаходив єдино автентичний, відповідний авторській волі, канонічний. Йому належить наукове вивчення і видання текстів творів Степана Руданськоко. Протягом 1896—1901 років у Львові вийшли ним підготовлені другий, третій і п'ятий томи творів, постачені передмовами, коментарями і науковим обгрунтуванням текстів. Звичайно, ці розшуки привели до того, що Аг. Кримський встановив нову хронологію творів письменника, додав багато до того не знаних фактів до його біографії, зупинився над такою милою для нього етнографією, до якої був причетний і Руданський.

Текстологічними дослідженнями багаті і його праці з сходознавства. Він в ряді місць встановлює вірний текст уривків з «Шах-наме» Фірдоусі, каже своє слово в арабській і перській текстології, документально спростовуючи деякі, часом уже канонічні тексти прославлених поетів Сходу.

Аг. Кримський був істориком української літератури як давньої, так і нової. Його праця «Іоанн Вишенський, його життя і твори» — розгорнута рецензія на розвідку Іва-

на Франка — належить до найзначніших праць з історії української давньої літератури. Загалом високо оцінюючи книгу Ів. Франка, він зробив до неї такі уточнення й додатки, що сам Ів. Франко в листі до Аг. Кримського визнавав: «Хто схоче ще раз зайнятися Вишенським, той не буде міг оминути Вашої критики»[1].

З питань нової літератури він пише про І. Котляревського. То він знаходить переклад вірша Сафо, який здійснив І. Котляревський російською мовою, то пише розгорнутий відзив на книгу І. Стешенка «Поезія І. П. Котляревського», на основі якого книгу було досить високо оцінено, а ще вище оцінено — сам відзив Аг. Кримського, відзначений золотою медаллю Петербурзької Академії наук.

На межі текстології й історії літератури стоять праці Аг. Кримського над текстами Г. Квітки-Основ'яненка, які він готував для видання Губанова з єдиним прагненням оздоровити ці лубочні видання, дати народові в дешевих книжках науково перевірений і приступний текст класика української літератури.

В питаннях сучасної йому української літератури в Аг. Кримському поєднався критик і літературознавець. В низці праць присвячених Ів. Франкові, це поєднання виявилося особливо. Розглядаючи його працю про Вишенського, Аг. Кримський виступає як визначний знавець старої української літерату-

---

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 557, лист від 17/XI 1895 р.

ри. В нарисі «Іван Франко», написаному для словника Брокгауза і Єфрона, він піддає синтезові багатогранну і розмаїту творчість Каменяра як поета, письменника, вченого і громадського діяча. Написана понад шістдесят років тому, ця праця й сьогодні зберігає свою пізнавальну й наукову цінність. 1906 року російські академіки Шахматов і Корш внесли пропозицію обрати Ів. Франка дійсним членом Російської Академії наук, і тільки вірнопідданий страх Соболевського перед «арештантом» Франком не дозволив українському вченому стати російським академіком. Аг. Кримський в пресі широко висвітлив причини, що перешкодили Ів. Франкові стати академіком.

До студій над творчістю Ів. Франка належать і рецензії на збірку «В поті чола», на «Абу-Касимові капці», на «Лиса Микиту».

Аг. Кримський відгукувався на вистави українського театру в Москві, коли там гастролювали трупи Деркача, Миколи Садовського. Писав рецензії на збірку драм і комедій І. Тобілевича й на водевіль М. Янчука, на збірки поезій В. Масляка і Т. Галіпа, на «Вибрані оди» Горація в перекладі В. Щурата. Писав про грузинських поетів, перекладених українською мовою, і про потребу каталогів для провінціальних видань. Серед цих рецензій особливо дорогим для нас є відзив про «Царівну» О. Кобилянської. В час, коли М. Грушевський відмовляв письменниці в праві бути співцем української жінки, Аг. Кримський рішуче підтримав буковинку, заявивши, що «всі закиди, які можна зробити д. Кобилян-

ській, будуть або дрібні, або суб'єктивні» [1]. Він привітав появу нового таланту в українській літературі, до того ж таланту видатного.

Зв'язаний багаторічною дружбою з Лесею Українкою, він відгукується на її поему «Одно слово» з критичним зауваженням. Знавець багатьох мов, він здивувався, що поетеса написала, ніби якути не знають слова «воля». Таке слово в якутській мові є. Тоді й з'явилася стаття Аг. Кримського «Ложка дьогтю в бочці меду». Пізніше письменник так пояснював свою статтю і реагування на неї Лесі Українки:

«Леся Українка цілком спокійно сприйняла мою критику і дуже шкодувала, що в її творі була така помилка. Звичайно, якути тоді були під жорстоким утиском царизму. Народ був майже на сто процентів неписьменним, і поема «Одне слово» до нього дійти не могла. Але Леся Українка, яка вміла дивитися вперед, у майбутнє, зрозуміла, що в художньому творі не може бути ні слова неправди: буде час, буде нагода — і неправда ця вийде назовні» [2]. Відомо, що після статті Аг. Кримського Леся Українка в підзаголовку поеми замінила слово «якут» на «тубілець».

Аг. Кримському належать і проникливі спогади про Лесю Українку, зокрема знаменне місце: «Лесі треба було лікуватись на Кавказі, і ми поїхали туди разом. Вона дуже

---

[1] Агатангел Кримський, Вибрані твори, стор. 436.

[2] Там же, стор. 505.

полюбила грузинів, говорила, що грузинська нація найближча до нас, українців. Леся говорила мені тоді, що буде колись федерація народів, у ній ми, українці, будемо особливо тісно зв'язані дружбою з грузинами» [1].

Загалом спогадів Аг. Кримський залишив мало. Крім цитованих коротеньких спогадів про Лесю Українку, він написав ще коротші згадки про Ольгу Кобилянську в день її ювілею, виголосив проникливе слово на могилі Івана Франка від імені українських радянських академіків: «Тепер уся Академія наук сама прийшла до тебе і вітає тебе, як свого дійсного члена, як найкращу зірку нашого письменства, не тільки літератури, але й науки. Академія прийшла до тебе і як до борця за визволення народу нашого» [2].

До спогадів, власне, належить і просторий нарис «Злочинне святкування», вміщений у повному виданні «Повісток та ескізів». Він розповідає про українські вечори серед московських студентів і про участь Аг. Кримського в цих вечорах.

Вся наукова творчість Аг. Кримського була спрямована на розквіт української науки. Візьмімо сьогодні список праць, друкованих протягом 1919—1930 років під загальним грифом збірників історико-філологічного відділу Української Академії наук, і побачимо, що прізвище Аг. Кримського стоїть перед

---

[1] Агатангел Кримський, Вибрані твори, стор. 506.

[2] Там же, стор. 499.

багатьма назвами і як автора, і як головного редактора видань. Академія наук УРСР за ці роки видала українською мовою такі праці Аг. Кримського: «Перський театр, звідки він узявсь та як розвивавсь», «Історія Персії та її письменства», «Хафіз та його пісні», «Історія Туреччини та її письменства». Спільно з академіком О. Шахматовим Аг. Кримський друкує «Нариси з історії української мови», спільно з М. Левченком — «Знадоби для життєпису Ст. Руданського», за головним редагуванням Аг. Кримського виходять томи «Російсько-українського словника», «Російсько-український правничий словник», «Ювілейний збірник на честь академіка Д. І. Багалія», збірник діалектологічної комісії тощо.

Агатангел Кримський був нашою академією сходознавства, слов'янознавства, українознавства. Ця академія в його особі мала багато відділів, і кожен з них працював з великою науковою віддачею. Очевидно, уже час вивчити всебічно вклад Аг. Кримського в нашу науку — черга за вченими-фахівцями, їм і слово!..

Якщо сьогодні ще мало пишуть про Аг. Кримського — великого вченого,— то хоч зрідка, а в пресі з'являються статті про його письменницький доробок. Олег Килимник присвятив Аг. Кримському журнальну статтю, в якій наголошує на біографії вченого і поета, на його відданості радянській владі. Семен Шаховський у вступній статті до «Вибраних творів» Аг. Кримського розглядає розмаїтий талант у всіх його суперечностях. Відходять у небуття злісні вигадки декаден-

тів, які силкувалися прибрати Аг. Кримського до своїх рук, оголосити його мало не своїм батьком. Марні потуги й буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів нашої культури, що намагалися зробити з Аг. Кримського свого поплічника.

Сьогодні на весь зріст постає Агатангел Кримський — патріот-інтернаціоналіст, що непримиренно боровся з всіляким соціальним і національним гнобленням, рішуче засуджував будь-який прояв шовінізму.

Друг і побратим Ів. Франка й Лесі Українки, видатний учений, про якого з пошаною говорять українці й росіяни, білоруси й татари, таджики й азербайджанці, іранці й грузини, турки й араби, вірмени й німці, він зробив дуже багато для української мови, літератури, культури, науки, для українського народу. Та ніхто ще досі не вивчив, що він значить для наших східних народів, як тих, що живуть у Радянському Союзі, так і для тих, що перебувають за його межами. А він там також близький і рідний. Він і їхній вчений!

Аг. Кримський володів щасливим даром робити далеке близьким, а чуже — рідним. Для цього він багато знав і багато працював. Він переборював усе минуще і стверджував те, чому належить бути довготривалим, вічним.

Аг. Кримський любив себе звати кабінетним вченим, порівнювати з якимось анахоретом. Це говорила в ньому надмірна скромність. Учений не може не працювати в кабінеті. Але він може бачити з свого кабінету весь світ. Такий світ у красі творення, вічно-

го оновлення й бачив наш поет і вчений — людина кристалічно чистої душі і небувалої працьовитості.

В рясний і барвистий вінок нашої культури, сплетений з кетягів червоної калини, м'яти й любистку, з рясту і рути, з кленових листочків, троянд і винограду, Аг. Кримський вплів і свою пальмову гілочку, зробив її рідною, своєю, українською. А в вінку східних літератур його пальмова гілочка нагадує про верби над Дніпром, про тихі води і ясні зорі українських вечорів.

ЗМІСТ

Вступ 5

В тиші кабінетів, у вирі творчих змагань 7

Пальмове гілля поета 31

Коли далеке стає близьким, а чуже — рідним 55

Повістки, ескізи, романи, оповідання 65

Світове безмежжя вченого 96

ОЛЕГ КОНДРАТЬЕВИЧ
БАБЫШКИН

Агатангел Крымский

Литературный портрет
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *М. М. Пазяк*
Художник *Т. В. Саричева*
Художній редактор
А. К. Тетьора
Технічний редактор
О. О. Фабрицька
Коректор *О. С. Назаренко*

Виготовлено на Київській фабриці набору Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Довженка, 5.

БФ 13169. Здано на виробництво 30/XII 1966 р. Підписано до друку 22/VI 1967 р. Папір № 2. Формат 70×90 1/32. Фізичн. друк. арк. 3,625. Умовн. друк. арк. 4,241. Обліково-видавн. арк. 4,036. Ціна 18 коп. Замовл. 47. Тираж 9000.

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ДУЗЬ І.	Петро Панч.
КОМИШАНЧЕНКО М.	Михайло Старицький.
ПІНЧУК С.	«Слово о полку Ігоревім».
СТОГНУТ О.	Юрій Збанацький.
ТРОФИМУК С.	Олександр Гаврилюк.

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Ласкаво просимо подавати до книгарень облкниготоргу, споживчої кооперації або до республіканського магазину «Книга — поштою» (м. Київ-117, вул. Попудренка, 26(Д) попередні замовлення на книги видавництва «Дніпро».

Це гарантує їх своєчасне одержання.

18 коп.